

Vikingvondsten uit Wieringen • Verlichte
Tempelier • Geboortebeperving in de jaren
vijftig • Hitler's laatste dagen • Interview
met Monteiro en Hekster

ET • VT

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN 24 (2005) 1

Hoofdredacteur:
Maarten van den Bos

Redactie:
Remieg Aerts
Maarten van den Bos
Jasmijn Bovendeert
Coen van Galen
Marianne Heyde
Marloes Hülsken
Angélique Janssens
Michel Ketelaars
Gerda de Kleijn
Erika Manders
Rune Meerman
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Nora Stel
Anouk Vermeulen

Eindredactie:
Maarten van den Bos
Marianne Heyde
Marloes Hülsken
Michel Ketelaars

Lay out:
Michel Ketelaars

Vaste medewerker:
Pepijn Oomen

Druk:
Drukkerij Krips

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), R.A. Meerman (secretaris), dr. G. de Kleijn-Eijkelestam (penningmeester), M.L.J. Heyde (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. M.C.R. Grever, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. A.W.F.M. van de Sande, prof. dr. H.C.C. de Schepper, prof. dr. P.H.H. Vries.

Prijs van losse nummers: € 7,50.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2005: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- *Redactioneel*
- Vanessa Jolink
Vikingvondsten uit Wieringen 1
- Erik Goosmann
De verlichte Tempelier 19
Een mystiek ridderideaal
- Onno Boonstra
Tussen droom en daad 33
Vrouwen over ideaal en praktijk van geboortebepurende maatregelen. Een enquête uit het begin van de jaren '50 van de twintigste eeuw
- Thomas Mertens
De laatste dagen van Hitler 43
Een beschouwing over 'Der Untergang'
- Maarten van den Bos en Michel Ketelaars
Als kinderen in een snoepwinkel 49
Een interview met Prof. Dr. Marit Monteiro en Prof. Dr. Olivier Hekster
- Peter Thissen
Geef de pen door... 55
- Wim van Meurs
Boeken Top 5 57
- *Lettres provinciales* 61
- *Recensies* 63
- *Auteursgegevens* 73

Redactioneel

Dat de geschiedwetenschap een discussie zonder einde is moge bij eenieder bekend zijn. Sommigen zien daarin aanleiding het verleden het verleden te laten. Wij van ET•VT denken daar anders over. De studie van het verleden schenkt ons dagelijks nieuwe inzichten en een aantal van deze inzichten presenteren wij u in dit nummer.

Vanessa Jolink, oud-studente geschiedenis aan de Radboud universiteit, bespreekt een aantal vikingvondsten. Uit haar artikel blijkt dat de interpretatie en datering van deze vondsten veel discussie oplevert en Jolink probeert in haar artikel aan deze discussie een bijdrage te leveren. Vervolgens neemt Erik Goosmann u mee naar de tijd van de tempeliers en verhaald over het grote aantal mythes dat rondom deze middeleeuwse ridderorde verteld wordt. Hij concludeert dat slechts dankzij de veroordeling van de Tempeliers in 1312 rondom dit genootschap een mythologie heeft kunnen ontstaan die vandaag de dag nog altijd populair is. Boeken en documentaires getuigen hiervan. Onno Boonstra kijkt naar een drietal onderzoeken met betrekking tot huwelijk en gezinsvorming kort na de Tweede Wereldoorlog. Volgens Boonstra was het nemen van geboortebeperkende maatregelen al in 1950 de gewoonste zaak van de wereld. Ook is er een bijdrage van buiten de geschiedwetenschap opgenomen. Rechtsfilosoof Thomas Mertens bespreekt de film *Der Untergang* over de laatste dagen van Adolf Hitler. Hij sluit zijn artikel af met de prikkelende stelling dat hetgeen verbeeld wordt in deze film met nationaal-socialisme eigenlijk niet veel van doen heeft.

Als afsluiting van dit nummer is een interview opgenomen met twee onlangs in Nijmegen aangestelde hoogleraren, Olivier Hekster en Marit Monteiro. Ook in dit interview wordt duidelijk dat discussie en debat altijd verbonden is met de geschiedwetenschap. Dit alles wordt vergezeld door de vaste rubrieken die u van ons gewend bent: de column, de boeken top vijf, de Lettres Provinciales en een viertal recensies. Al met al is ook dit nummer weer een bijdrage aan het gesprek zonder einde over het verleden.

• De eindredactie

Vikingvondsten uit Wieringen

• Vanessa Jolink

De afgelopen jaren zijn er een aantal unieke vondsten geborgen uit de Nederlandse bodem die een Scandinavische herkomst hebben of die in verband gebracht kunnen worden met de Vikingen. Deze vondsten werpen een nieuw en beter licht op de geschiedenis van Nederland in de negende eeuw. Een groot aantal hiervan, was tot voorkort te bewonderen op de internationale tentoonstelling *Vikings!* in het Centraal Museum te Utrecht.¹ Deze tentoonstelling liet een aantal bijzondere vikingvondsten zoals de zilverschatten Westerklijf I en II zien, die later in dit artikel behandeld zullen worden, maar ook overblijfselen die een beeld geven van het dagelijks leven in Nederland in de negende eeuw, zoals aardewerk en kammen.

Voor mijn doctoraalscriptie *Geschiedenis* heb ik onderzoek gedaan naar de aanwezigheid van Deense Vikingen in Nederland in de negende eeuw. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van recente archeologische vondsten en deze gekoppeld aan de historische gegevens uit de verschillende kloosterannalen als die van Fulda, St-Bertin, Xanten, Prüm en St. Vaast. Deze combinatie van archeologie en historische (geschreven) bronnen was noodzakelijk omdat de overgeleverde vroeg middeleeuwse historische bronnen schaars zijn. Archeologische vondsten en sporen kunnen een zeer belangrijke bijdrage leveren aan de totstandkoming van een zo compleet mogelijk beeld van de aanwezigheid van de Denen in Nederland in de negende eeuw. De vondsten zijn per gebied behandeld: Dorestad, Wieringen, Zeeland en tenslotte Friesland. In dit artikel beperk ik me tot de unieke zilverschatten van de Westerklijf (Wieringen) en de rol van de Deense leenheren in Nederland en in Wieringen. Om de vondsten en annalen in de juiste context te kunnen plaatsen wordt eerst kort ingegaan op de situatie in Nederland ten tijde van de Vikinginvallen. Daarna zal aandacht gegeven worden aan de Vikingen, met in het bijzonder Rorik, alvorens de vondsten behandeld worden. Deze worden tenslotte gekoppeld aan de historische bronnen. Het doel van mijn scriptie en dit artikel is aan de hand van de gevonden voorwerpen en de informatie die bekend is uit de kloosterannalen te onderzoeken of er in de negende eeuw sprake was van Deense aanwezigheid in Nederland.

Nederland in de negende eeuw

Nederland maakte in de negende eeuw deel uit van het Frankische rijk. Al het land dat boven de grote rivieren lag werd meestal tot Friesland gerekend. De huidige provincie Zeeland maakte tot in de achtste eeuw ook deel uit van het Friese rijk waardoor inwoners van deze provincie in de annalen ook Friezen genoemd werden.

Het Frankische rijk kende zijn bloeiperiode onder het bewind van Karel de Grote (regeerperiode 768-814). Onder zijn leiding bereikte het Frankische rijk zijn grootste omvang; het strekte zich uit van de Pyreneeën tot aan de Elbe en Rome.

¹ Tentoonstelling tot en met 10 april 2005 in het Centraal Museum te Utrecht daarna te zien in Roskilde (Denemarken).

Na de dood van Karel de Grote verloor het Frankische rijk stilaan zijn macht en allure. Zijn opvolgers waren om diverse redenen niet in staat Karels rijk bijeen te houden. Het eens zo machtige Frankische rijk was hierdoor niet goed voorbereid op aanvallen van buitenaf, zeker niet op de snelle aanvallen van de Vikingen, die het Frankische rijk in de negende en tiende eeuw teisterden met hun plundertochten.

De Vikingen in het Frankische rijk

De eerste Deense inval dateert echter al uit het begin van de zesde eeuw. De Deense koning Hygelac viel in 528 met een vloot de Hettergouw binnen. Deze actie gold als één van de eerste voorbeelden van de latere gebruikelijke plundertochten van de Vikingen.² De Austrasische koning reageerde door zijn zoon Theodebert uit te zenden om de Denen op de terugweg alsnog te verslaan. De slag tegen Hygelac vond plaats aan de kust, vermoedelijk aan de Noordzeekust in de Rijndelta. Hygelac werd in deze slag vermoord en 'zijn reusachtige lichaam zou daar lange tijd nadien nog op een eiland zichtbaar zijn geweest'.³ Uit deze gebeurtenis bleek dat het onrustig was in het rivierengebied. De verhoudingen tussen de Denen en de Franken waren vanaf dat moment gespannen.

De Franken waren in de zesde eeuw al bezig met uitbreiding en het veilig stellen van hun macht naar het noorden toe. Aan het einde van de zesde eeuw, in 570, werd Friesland voor een tweede keer door de Denen geplunderd. Na een paar rustige eeuwen laaide de spanningen tussen de Franken en de Denen weer in alle hevigheid op. De Denen waren niet gediend van de Frankische expansiepolitiek en lieten dit door een tegenaanval op het Frankische rijk blijken. De Deense koning Godfried verscheen in 810 met een vloot van 200 schepen in Friesland en was in staat Friesland te plunderen. De inval legde tevens de zwakke plekken in de Frankische verdediging bloot. Godfried stierf na zijn plundertocht en werd opgevolgd door Hemming die na de plundering vrede sloot met Karel de Grote.⁴

Plunderingen van Dorestad

Voor een periode van 24 jaar bleef het Frankische rijk verschoond van Vikingaanvallen. In 834 werd Dorestad,⁵ een belangrijke internationale handelsplaats, voor de eerste keer geplunderd. Behalve buit namen de Vikingen ook gevangenen mee terug naar Denemarken. Een jaar later gaf Lodewijk de Vrome opdracht voor de aanleg van een kustverdedigingssysteem tegen de Noormannenaanvallen. Ook probeerde hij de grens- en kustverdediging, die door zijn vader Karel de Grote was opgezet, te onderhouden. Maar ook dit mocht niet baten: de Vikingen plunderden wederom Dorestad en het omliggende gebied. De stad werd jaarlijks geplunderd tot en met 837. Blijkbaar was de stad zo rijk en de handel zo veerkrachtig, dat zij in

² W.A. van Es en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum naar Dorestad 50 voor Christus – 900 na Christus* (Den Haag 1994) 88.

³ ibidem, 89.

⁴ H. H. van Regteren Altena en J. Besteman (e.a.), *De Vikingen in de lage landen, getoetst aan de Danelaw* (Amsterdam 1971) 76.

⁵ Dorestad (het tegenwoordige Wijk bij Duurstede) was in de achtste en negende eeuw een zeer belangrijke handelsplaats in het Frankische rijk. Het had in zijn hoogtijdagen een permanente jaarmarkt waar handel werd gedreven met kooplieden uit het Duitse Rijnland, Scandinavië en Groot-Brittannië.

staat was zich na elke plundering weer op te bouwen. Het Frankische rijk was niet meer bestand tegen de toenemende Vikingaanvallen waardoor Lotharius I zich in 841 genoodzaakt voelde om de Deen Harald de Jongere het koningsdomein Walcheren in leen te geven.⁶ Al eerder was zijn mogelijke vader Harald beleend met Rüstringen. Harald de Jongere was de tweede Deen in het Frankische rijk die afgekocht werd door land in leen te krijgen. Het binnenhalen van vreemdelingen als 'bondgenoten' werd door de eeuwen heen wel vaker gedaan. Harald de Jongere kreeg land in leen in de hoop dat hij zijn landgenoten kon verhinderen verder te plunderen in het Frankische rijk.⁷

Rorik en de Deense lenen

Het in leen geven van Walcheren had niet het gewenste effect. De plundertochten gingen gewoon door: in 847 werden Oostergo en Westergo verwoest en geplunderd waarna de Denen zich terugtrokken. Ondertussen deed de beruchte Deense Vikingleider Rorik zijn intrede in Friesland. Hij was samen met Harald de Jongere opgegroeid in het Frankische leen Rüstringen. Over de verwantschap tussen de mannen heerst veel onduidelijkheid. Halbertsma beweert dat Harald de Jongere en Rorik broers waren en bovendien neven van de Harald die beleend was met Rüstringen.⁸ Hij beroept zich op de annalen van Fulda waarin vermeld staat: 'Rorik de Noorman kreeg samen met zijn broer Harald de stad Dorestad in leen in de tijd van keizer Lodewijk'.⁹ De annalen van St. Bertijn vermelden voor hetzelfde jaar 850, dat: 'Rorik, de neef van Harald, die eerder Lotharius afgefallen was, hele legers van Noormannen en schepen opbracht om Friesland en het eiland Betuwe en andere plaatsen in die buurt te plunderen door de Rijn en de Waal op te varen'.¹⁰ Ook zijn er geleerden die beweren dat Harald de Jongere en Rorik zonen van Harald de oudere waren.¹¹ De schriftelijke bronnen geven op dit gebied helaas geen uitsluitsel.

Rorik werd belast met de verdediging van Dorestad.¹² In 845 stierf Harald de Jongere tijdens een Vikingaanval op Walcheren. Zijn zoon Rodulf volgde hem in datzelfde jaar op.¹³ Kort na de dood van Harald zou Rorik op bevel van Lotharius I gevangen zijn genomen. Helaas zijn de bronnen op dit punt niet duidelijk. Alleen de Annalen van Fulda vermeldde dit voorval slechts kort onder het jaar 850.¹⁴ Rorik

⁶ J.N. Nelson (transl.), *The Annals of St-Bertin. Ninth-century histories, volume I* (Manchester 1991) 51. (841) Lotharius, die zich zeker wilde stellen van de diensten van Harald, die samen met andere Deense piraten vele malen Friesland en de andere kustregio's van de christenen geplunderd had en die de belangen van Lotharius vader en zijn eigen bevorderingen geschaad had, werd nu als beloning met Walcheren en de naburige regio's beleend.

⁷ Van Es, *Romeinen, Friezen en Franken*, 114.

⁸ H. Halbertsma, *Frieslands Oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang* (Utrecht 2000) 312.

⁹ T. Reuter (transl.), *The Annals of Fulda. Ninth-century histories, volume II* (Manchester 1992) 30.

¹⁰ Nelson, *Annals of St-Bertin*, 69.

¹¹ J. de Vries, *De Vikingen in de lage landen bij de zee* (Haarlem 1923) 147.

¹² Halbertsma, *Frieslands Oudheid*, 313.

¹³ Idem, 313.

¹⁴ Reuter, *Annals of Fulda*, 30. Na de dood van de keizer en zijn eigen broer werd hij valselyk beschuldigd van verraad van Lotharius, die zijn vader in het koninkrijk had opgevolgd, en werd hij gevangen genomen. Hij ontsnapte en werd een man van Lodewijk, koning van de Oost-Franken. Nadat hij daar een aantal jaren samen met de Saksen had geleefd, de burens van de Noormannen, verzamelde hij een niet zwak leger van Denen en begon een carrière als

zou de keizer ontrouw zijn geweest, maar wist te ontsnappen en nam wraak door in Friesland te gaan plunderen. Jan de Vries beweert in zijn boek *De Vikingen in de lage landen bij de zee*, dat de keizer te zwak was om te strijden en dat hij daarom via een verraderlijke list en een valse aanklacht Rorik gevangen had genomen. Wat de list en de aanklacht precies inhielden wordt in zijn boek en ook in de annalen van Fulda niet duidelijk.¹⁵ Dit voorval moet rond 846-847 plaats gevonden hebben aangezien in de annalen van Fulda expliciet vermeld staat dat Rorik na de dood van zowel de keizer (Lodewijk de Vrome stierf in 840) als van zijn eigen broer Harald, die in 845 stierf, gevangen werd genomen. En dus niet, zoals Halbertsma beweert, in 840.¹⁶ Na de ontsnapping bood Rorik de rivaliserende broer van Lotharius I, Lodewijk de Duitser, zijn diensten aan, hetgeen deze accepteerde. Rorik vertrok naar Denemarken om vervolgens in 850 met manschappen terug te keren in Friesland om met geweld het leen van Dorestad af te dwingen bij Lotharius I. Hij kon hem geen weerstand bieden en zag zich genoodzaakt om Dorestad in leen te geven, maar wel op enkele voorwaarden. Zo was Rorik verplicht belasting te innen ten bate van Lotharius en moest hij zijn leen verdedigen tegen de aanvallen van zijn landgenoten.¹⁷ Rorik herstelde zijn leen in Dorestad en kreeg bovendien meerdere koningsdomeinen, waaronder Wieringen, tot zijn beschikking. Het plan van Lotharius mislukte al een jaar later. In 851 werden Friesland en de Betuwe wederom door de Vikingen geplunderd. Rorik en zijn manschappen hadden zich niet tegen de plundering verzet. Bovendien lagen de interesses van Rorik en de andere Denen voornamelijk bij de Deense troon. In Denemarken was ondertussen een burgeroorlog uitgebroken tussen koning Horik en Guttorm, zoon van Horiks oudste broer, die door Horik het land was uitgejaagd en een Vikingbestaan had opgebouwd. Rorik en Godfried zagen hun kansen voor de Deense troon en vertrokken. De onderneming mislukte echter en de Denen keerden weer terug en heroverden Dorestad en andere gebieden in Friesland.¹⁸ Van Godfried werd daarna niets meer vernomen, waarschijnlijk had hij zijn terugkeer naar zijn oude leen in Vlaanderen niet overleefd.¹⁹ De nieuwe Frankische koning, Lotharius II, gaf Rorik opnieuw Dorestad en andere koningsdomeinen in leen en gaf hem in 857 bovendien toestemming zijn leen te verlaten om naar Denemarken af te kunnen reizen om daar met instemming van de Deense koning Horik II een gedeelte van Denemarken dat tussen de Noordzee en de Eider lag te veroveren.²⁰ Rorik had zijn

plunderaar met aanvallen op plaatsen vlakbij de noordelijke kust van Lotharius' koninkrijk bij de Noordzee'.

¹⁵ De Vries, *De Vikingen*, 149.

¹⁶ Halbertsma, *Frieslands Oudheid*, 313.

¹⁷ Reuter, *Annals of Fulda*, 30. 'Hij voer over de monding van de Rijn naar Dorestad, veroverde en behield het. Omdat Lotharius niet in staat was hem te verdrijven zonder gevaar voor zijn eigen mannen, werd zijn leen op advies van Lotharius' raadsmanen en door bemiddelaars hernieuwd op voorwaarde dat hij trouw de belastingen en andere zaken die behoorden tot de koninklijke kroon inde en afdroeg en dat hij verzet zou bieden aan de plunderaanvallen van de Denen.'

¹⁸ Nelson, *Annals of St-Bertin*, 81. 'Rorik en Godfried, die geen succes hadden, bleven in Dorestad en behielden hun heerschappij over het grootste gedeelte van Friesland.'

¹⁹ De Vries, *De Vikingen*, 174-175.

²⁰ Reuter, *Annals of Fulda*, 39. 'Rorik de Noorman, wie heersde in Dorestad, nam een vloot naar de landen van de Denen met toestemming van zijn heer koning Lotharius. Met de toestemming van Horik, koning van de Denen, bezette hij samen met zijn kameraden het gedeelte van het koninkrijk dat lag tussen de zee en de Elbe.'

machtsgebied met instemming van de desbetreffende koningen aanzienlijk uitgebreid tot het huidige Noord-Friesland. Andere Vikingen maakten gebruik van de afwezigheid van Rorik en zijn manschappen door in het centrale rivierengebied, de Betuwe en Zuid-Holland te gaan plunderen. Het waren zulke hevige aanvallen dat zelfs bisschop Hunger van Utrecht zich genoodzaakt zag uit te wijken naar het veilig geachte St-Odilienberg, alvorens hij zich in Deventer vestigde.²¹

In 862 keerde Rorik terug naar zijn lenen in Friesland. Wat de Frankische koningen niet lukten, lukte de lokale bevolking wel: zij verdreven Rorik en zijn manschappen in 867 uit Friesland.²² Lotharius II nam hierop defensieve maatregelen omdat hij verwachtte dat Rorik spoedig terug zou keren.²³ Deze maatregelen zouden echter niet baten, want in 870 berichtten de annalen dat Rorik weer in Friesland zat. Inmiddels was Lotharius II gestorven, en zijn rijk diende verdeeld te worden tussen Lodewijk de Duitser en Karel de Kale.

Karel de Kale wilde zich verzekeren van Roriks steun in de strijd tegen zijn broer Lodewijk de Duitser en spoedde zich vanuit Aken naar Nijmegen om met Rorik te onderhandelen en een verdrag te sluiten.²⁴ Nog in hetzelfde jaar, in 870, sloten de broers vrede bij het verdrag van Meersen, waarbij Friesland naar Lodewijk de Duitser ging. Door deze verdeling werd Rorik vazal van beide koningen en kon hij zijn machtsgebied wederom uitbreiden. Rorik ontpopte zich tot de belangrijkste leenman en Deense staatsman in het Frankische rijk, met goede contacten met zowel Karel de Kale als Lodewijk de Duitser.

In 872 vond er een ontmoeting plaats tussen Rorik en Rodulf, zoon van Harald de Jongere, en koning Karel de Kale. Tijdens deze ontmoeting werd Rorik geëerd om zijn loyaliteit. Rodulf werd daarentegen weggestuurd met lege handen, omdat hij van verraad verdacht werd en omdat hij te veeleisend zou zijn.²⁵ Rodulf werd ervan verdacht zich in te hebben gelaten met Karloman, zoon van Lodewijk de Duitser.²⁶ Rodulf nam hetzelfde jaar nog wraak met een plundertocht in Westergo en Oostergo. Rodulf eiste van de Friezen tribuut, hetgeen de Friezen weigerden, waarop de aanval geopend werd. De Friezen stonden onder aanvoering van de bekeerde Deen Albdag. Rodulf werd al snel in de aanval door de Friezen vermoord. Na een felle strijd lieten ongeveer 500 Denen het leven, de overige Denen trokken zich terug in een kerkje waar ze door de Friezen werden binnengesloten. Hoeveel Denen er nog in leven zouden zijn, is niet geheel duidelijk.

²¹ Halbertsma, *Frieslands Oudheid*, 313.

²² De Vries, *De Vikingen*, 200.

²³ Nelson, *Annals of St-Bertin*, 139-140. 'Terugkerende van Frankfurt, sommeerde hij het leger in zijn rijk het vaderland te verdedigen, zoals hij uitlegde, tegen de Noormannen, omdat hij verwachtte dat Rorik, die door de lokale bevolking (de nieuwe naam voor hen is Cokingen) Friesland uit gedreven was, terug zou keren met een aantal Denen om hem te helpen.'

²⁴ Nelson, *Annals of St. Bertin*, 165. 'Vanuit Aken reisde hij naar het paleis in Nijmegen om te discussiëren met de Noorman Rorik, die hij aan zich verbond door een verdrag.'

²⁵ Nelson, *Annals of St. Bertin*, 180. 'In oktober kwam hij per boot over de Maas naar Maastricht en hield gesprekken met de Noormannen Rorik en Rodulf die de rivier opkwamen om hem te ontmoeten. Hij gaf Rorik een hoffelijk ontvangst omdat Rorik bewezen had loyaal aan hem te zijn, maar Rodulf werd met lege handen weggestuurd, omdat hij plannen van verraad zou hebben gesmeed en omdat hij zijn eisen te hoog stelde. Karel bereidde zijn trouwe mannen voor op de verdediging tegen verraderlijke aanvallen van Rodulf.'

²⁶ R. McKitterick, *The Frankish kingdoms under the Carolingians 751-987* (Londen 1983) 180 en 354. Karloman (830-880), zoon van Lodewijk de Duitser, was koning van Beieren.

De manschappen van Rodulf werd geschat tussen de 500 en 800 man. Als er al 500 man gedood waren, bleef er niet veel meer over. Na onderhandelingen mochten de Denen terugkeren naar hun schepen onder de belofte nooit meer het land van Lodewijk de Duitser binnen te vallen.²⁷ Rorik hield zich afzijdig van de plundertochten in zijn gebied. Na de dood van Rodulf is er behalve dat hij in 882 op hoge leeftijd is gestorven, niets meer van Rorik vernomen. Het is opmerkelijk dat Rorik zich in de Frankische annalen ontwikkelde van een ontrouwe geduchte Vikingenleider tot een gewaardeerde loyale Deense leenman in de laatste jaren van zijn leven. Dit geeft aan dat de Deen een belangrijke rol heeft gespeeld in de politiek van de negende eeuw.

Zijn plaats werd ingenomen door een andere Deen, Godfried, die overigens geen familie van hem was. Hij werd beleend met de gebieden van Rorik.²⁸ Hij stond op goede voet met de Frankisch koning Lotharius II, trouwde diens bastaarddochter Gisela en bekeerde zich tot het Christendom.²⁹ Koning Karel de Dikke was echter niet zo gecharmeerd van Godfried en de spanningen tussen de beide mannen werd alleen nog maar groter. De suggestie werd gewekt dat een grootscheepse Vikingaanval in het rijk van Karel de Dikke gepland was uit Godfrieds gebied. Godfried werd door Karel de Dikke uitgenodigd voor onderhandelingen, maar werd door zijn eigen gezant Gerulf verraden en in een hinderlaag gelokt. Tijdens onderhandelingen en een feestmaaltijd in Spijk bij Lobith werd Godfried aan tafel vermoord.³⁰

De moord op Godfried betekende het einde van de Deense heerschappij in Friesland. De leengebieden vervielen weer tot het Frankische Rijk en er waren geen opvolgers. De plunderingen gingen onverminderd door en de Vikingen veranderden hun strategie. Ze lieten hun schepen achter en reden te paard het binnenland in om te plunderen. Ook werden er winterkwartieren opgezet, zoals in Nijmegen in 881. Het aantal aanvallen nam in de tiende eeuw geleidelijk af, en in het begin van de elfde eeuw zijn de laatste plunderingen gemeld.

De archeologische vondsten van Wieringen

Uit het bovenstaande is gebleken dat er in de historische bronnen volop bewijs is voor Deense aanwezigheid in een aantal leengebieden en koningsdomeinen. Maar wat zeggen de archeologische vondsten daarover? Op de eerste plaats is het interessant de archeologische vondsten, die in het koningsdomein Wieringen geborgen zijn, eens nader te bekijken.

²⁷ Halbertsma, *Frieslands Oudheid*, 313. 'Tijdens opgravingen op het marktplein te Dokkum werd inderdaad een massagraf aangetroffen die de sporen van zwaardhouwen vertoonden en dateerden uit de negende eeuw.'

²⁸ Reuter, *Annals of Fulda*, 93. 'Maar de keizer negeerde de schande dat op zijn leger lag, haalde de al eerder genoemde Godfried van het doopvont en maakte de man die voorheen werd gezien als de grootste vijand en bedreiging voor zijn rijk medeheerser over het rijk. De gebieden en beleningen die de Noorman Rorik, een trouwe dienaar van de Frankische koningen, bezat in Kennemerland, gaf hij aan diezelfde vijand en aan zijn mannen om in te leven.'

²⁹ Nelson, *Annals of St-Bertin*, 224-225. 'Karel de Dikke, die de titel van keizer bezat, rukte met een groot leger op tegen de Noormannen en kwamen aan bij hun versterkingen. Eenmaal daar aangekomen liet zijn durf hem in de steek. Door tussenkomst van bepaalde mannen werd bepaald dat, als Godfried zich zou laten dopen, hij dan Friesland en de andere regionen die Rorik bezat zou krijgen.'

³⁰ Halbertsma, *Frieslands Oudheid*, 313.

Nederland rond 800 na Chr.³¹

Het koningsdomein lag in de kop van Noord-Holland en bestond in de Vroege Middeleeuwen vooral uit veel moeras, veen- en kweldergebied. In de negende en tiende eeuw was Noord-Holland dun bevolkt, men woonde voornamelijk in de kuststrook van Kennemerland (Egmond en omstreken), rond Medemblik (de oudste stad van de streek) en op Texel en Wieringen. Zowel Wieringen als Texel waren een stuk groter dan tegenwoordig en bevatten grote stukken laagland die nu in de Waddenzee verdwenen zijn. Wieringen was één van de weinige hooggelegen plaatsen langs de route naar Dorestad. Op onderstaande kaart is te zien dat men vanuit Scandinavië via het Vlie en Wieringen de Vecht kon bereiken om vervolgens verder te varen naar Dorestad.

Enkele eeuwen later verloor Wieringen zijn strategische ligging en bereikbaarheid. Door inklinking van het omliggende veengebied verloor Wieringen veel grond aan het water en werd hierdoor een eilandje³². Wieringen werd een geïsoleerde plaats en raakte in de late Middeleeuwen in de vergetelheid.

³¹ www.pagowirens.nl/wr-ges2aa.asp

³² <http://www.pagowirens.nl/printpage.asp?ref=http://www.pagowirens.nl/wr-ges2aa.asp>
Wieringen in de Middeleeuwen (West Friesland)

Dat Wieringen in de vroege Middeleeuwen een plaats van betekenis was blijkt uit mede uit inventarislijsten van Dorestad, waarin Wieringen als Pagus (streek) Wirensis of Wironi vermeld staat. Eén van de eerste vermeldingen betreft een goederenlijst van het Fuldaklooster, in de Codex Eberhardi (ca. 1150-1158). In de goederenlijst zijn een aantal verwijzingen te vinden naar Wieringen. Bijvoorbeeld:

Ego Gebi tradidi ad monasterium sancti Bonifacii in pago Wirense curtilem unam cum omnibus que ad eam pertinent, terris et mancipiis, domibus et mancipiis? (Ik, Gebi, heb aan het klooster van St. Bonifacius in de streek Wieringen overgedragen hofstede met alles wat daartoe behoort, landerijen met de horigen en behuizingen met de horigen?).³³

En:

Ego Hunbertus tradidi ad sanctum Bonifacium quicquid mihi in regione Fr?onum in pago Wirah mei reliquere parentes in hereditatem, cunctamque meam possessionem, hoc est in terris, agris, pratis, pascuis, silvis, aquis, domibus ac familiis? (Ik, Hunbertus, heb aan St. Bonifacius overgedragen al wat mij in het gewest der Friezen in de streek Wieringen mijn ouders als erfenis hebben nagelaten en heel mijn bezit, te weten: akkers, weiden, grasland, bossen, water en huizen en alle inwoners?).³⁴

Wieringen bestond in de vroege Middeleeuwen uit een aantal grotere boerderijen, die eigendom waren van de koning, en verder uit kerken en kloosters. De boeren waren verplicht een tiende deel van hun oogst en van het jonggeboren vee (de zogenaamde tienden) af te staan aan de leenheer. De inning van tienden maakte Wieringen voor Rorik interessant en het werd dan ook één van de Deense wingewesten, alhoewel men heden ten dage er niet teveel van moest verwachten. Verondersteld wordt dat Rorik om de belastingen te kunnen innen en enigszins controle uit te kunnen oefenen, enkele van zijn manschappen naar Wieringen heeft gestuurd. Er zijn echter (nog) geen andere vondsten dan de nader te noemen Vikingschatten geborgen die wijzen op een permanente huisvesting in en rond Wieringen, zoals in Engeland. Daar zijn plaatsnamen en nederzettingen de voornaamste sporen van Scandinavische invloeden.³⁵

Uit recent onderzoek is gebleken dat de hoogte van Westerklijf geen aantrekkelijke vestigingsplaats was. Doordat het water slecht door de keileembodem kon zakken veranderden de akkers in zeer drassige, moerassige gebieden. Bewoning was dan ook voornamelijk te vinden in de lagergelegen gebieden. Dit verklaart ook de locatie van de zilverschatten, vlakbij de bewoningskernen. Er is nog geen grondig archeologisch onderzoek gedaan naar het verleden van de Westerklijf en Wieringen in het bijzonder. Door de vondst van de drie zilverschatten is het voor meerdere partijen interessant om deze onderzoeken alsnog te verrichten. Eerste boringen hebben aangetoond dat de bovenste bodemlagen niet verstoord zijn en dat er geen aanwijzingen zijn voor eventuele bebouwing. Om onderzoek te stimuleren en om meer informatie te geven is er met financiering van onder meer de provincie

³³ <http://www.pagowirensen.nl/wr-ges2c.asp> (Wieringen in de Middeleeuwen, de oudste schriftelijke meldingen, pagina 1)

³⁴ Ibidem, blz.2

³⁵ Aantekeningen uit hoorcollege Viking Age Scandinavia (Lund 2002).

Noord-Holland een Vikinginformatiecentrum³⁶ opgericht. Het voormalig eiland Wieringen behoort nu tot het vasteland van de kop van Noord-Holland.

Eén van wetenschappers die zich intensief bezighoudt met de opgravingen in Wieringen is Jan Besteman. Hij onderzocht de zilverschatten van de Westerklijf. Ook publiceerde hij diverse malen over de vondsten en gaf de eerste voorzetten tot meer onderzoek over de vestiging van Vikingen in Nederland en in het bijzonder Wieringen. Het grootste gedeelte van de publicaties over de Wieringenschatten is dan ook van de hand van Besteman. Onderstaande beschrijvingen van de vondsten zijn gebaseerd op zijn werk.

Beschrijving van de zilverschatten van Wieringen

De eerste zilverschat van 1996

In 1996 werd bij Westerklijf op het voormalig eiland Wieringen een opzienbarende archeologische vondst gedaan die in verband werd gebracht met de aanwezigheid van Deense Vikingen in het westen van Nederland.³⁷ Een zilverschat bestaande uit sieraden, baren edelmetaal en munten met een totaal gewicht van bijna 1750 gram zilver werd gevonden. De vondst is met behulp van een metaaldetector in een laaggelegen perceel grasland in de buurtschap Westerklijf ten zuiden van Hyppolytushoef gevonden. De vondst bestaat uit twee delen die op ongeveer tachtig meter van elkaar gevonden werden.³⁸ Beide delen waren oorspronkelijk in dezelfde pot opgeborgen. Recente grondverplaatsingen heeft de pot beschadigd en de vondsten in de grond verspreid. De vondst is een onderdeel van de vaste collectie van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en is tot 10 april 2005 in het Centraal museum in Utrecht te zien. De vondst bestaat uit ruim 1700 gram zilver in een aarden potje met gras. Hieronder volgt een beknopte beschrijving van deze vondst. Voor een uitgebreide en complete beschrijving van de vondsten zie het werk van Besteman en de website www.vikingen.nl.

De zilverschat is voor een groot gedeelte gevonden in een Badorfpot (middelgrote Karolingische bolle pot) dat gedateerd is in de tweede helft van de achtste en de negende eeuw.³⁹ De zilverschat bestaat uit onder meer zes complete massieve zilveren armbanden (Fries/Frankische herkomst)⁴⁰, een halsring, bestaande uit zes gevlochten zilverdraden⁴¹ en een armring, bestaande uit drie getordeerde zilverdraden. Zowel de halsring als de armring dateren uit de negende eeuw en hebben een duidelijke Scandinavische herkomst.⁴² Verder zijn er zestien zilverbaren gevonden. Deze baren zijn gegoten in een v-vormige mal en hebben aan de bovenzijde de afgeronde vorm van het gestolde vloeibare zilver. Twaalf van de zestien baren wegen ca. 50 gram, met een maximaal verschil van 7 gram. Zilverbaren zijn uit vele schatvondsten uit de Vikingentijd bekend. Zij werden vaak in speksteenmallen gegoten of omgesmolten. Speksteen is een zacht gesteente dat in

³⁶ www.vikingen.nl

³⁷ Er zijn nog geen opgravingen geweest, de zilverschatten zijn toevalsvondsten in verplaatste grond.

³⁸ J. Besteman, *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noorman-invalen* (Amsterdam 1996)14.

³⁹ Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*, 14-15.

⁴⁰ Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*, 15.

⁴¹ Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*, 15-17.

⁴² Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*, 17-18.

Zuid-Noorwegen voorkomt. De baren hebben een groot spreidingsgebied maar zijn het meest te vinden in Denemarken. De baren komen al veelvuldig in de late negende eeuw voor, maar het hoogtepunt in de productie van zilverbaren ligt in het midden van de tiende eeuw. De verspreiding neemt in de tiende en de elfde eeuw nog meer toe maar hier betreft het veelal in stukken gehakte zilverbaren en geen complete zilverbaren.⁴³

De meest opvallende vondsten zijn drie muntsieraden en 78 Karolingische munten. De muntsieraden hebben als kern een Abbasidische dirhem van Aboe al Abbas Safah (750-754 AD, Irak) en twee Sassanidische dirhems van Xusro II (590-628, Iran) geslagen in Ayran. Deze muntsieraden hebben een groot verspreidingsgebied van Noord- tot West-Europa. De muntfibulae (muntmantelspelden) komen zowel in Friesland als in Noord-Duitsland voor. De munthangers voornamelijk in Denemarken. Datering in de negende eeuw is mogelijk. De gemonteerde munten zijn respectievelijk ca. 250 en 100 jaar ouder dan de datering van de vondst in zijn geheel. De eerste twee genoemde muntsieraden zijn niet eerder in Nederland gevonden. De munten zijn zeer waarschijnlijk toe te schrijven aan de Vikingen die de munten uit Azië hebben meegenomen naar Noord-Europa.⁴⁴

De 78 Karolingische zilveren munten zijn zogenaamde denariën, waarvan 63 compleet en 15 incompleet en/of in fragmenten. 47 denariën zijn van het type met het *christiana religio* randschrift van Lodewijk de Vrome (814-841). 27 denariën van Lotharius I (840-855) van het type Dorestad en twee van Karel de Kale (840-877), waarvan één van het type met het *christiana religio* randschrift en de ander werd geslagen te Sens (Noord-Frankrijk). Het totale gewicht bedraagt ongeveer 116 gram. De munten zijn representatief voor een muntschat van 850. De munten vertegenwoordigen het reguliere geld in de periode en in die regio. De schatvondst als geheel zal omstreeks 850 zijn begraven. De munten zijn het meest geschikt voor de datering voor de zilvervondst in zijn geheel.⁴⁵

In de Badorfpot is er plantaardig materiaal gevonden. Het materiaal onder het gevonden zilverwerk is gras. De afdrukken van de denariën en de zilverbaren zijn nog zichtbaar.⁴⁶ Bijzonder is dat in de pot geen zaadjes gevonden zijn maar wel sporen van stuifmeel. Deze sporen geven een indicatie van de tijd en ruimte waarin de zilverschat begraven is. Afgaande op deze sporen zou de schat in de derde of vierde week van mei 850 begraven kunnen zijn in een open landschap met hoogveen, kwelders en wat bomen. Tevens zou er rogge verbouwd zijn op de Westerklijf.⁴⁷

Interpretatie van de Westerklijf I

De datering van de jongste munten in de schatvondst ligt op 850. Een dergelijke schatvondst is buiten Scandinavië en de koloniën, en zeker in Nederland zeer zeldzaam. Muntschatten die in Nederland geborgen zijn bestaan voornamelijk uit Karolingisch muntgeld (zoals in Dorestad, Ide in Drenthe en in Tzummarum in

⁴³ Ibidem, 19-20.

⁴⁴ Ibidem, 18-19.

⁴⁵ Ibidem, 20-21. Naar een determinatie van H.W. Jacobi, Rijksmuseum van het Koninklijk Nederlands penningkabinet te Leiden.

⁴⁶ Ibidem, 22.

⁴⁷ Lezing J. Besteman aan de UvA (Amsterdam) op 10 februari 2004.

Friesland). Zilver was in de negende eeuw belangrijker dan goud en werd in grote hoeveelheden uit de Arabische wereld in de vorm van munten geïmporteerd en omgesmolten. De Vikingen waren de grootste importeurs of rovers van Arabisch zilver. Alleen al in Scandinavië zijn er al meer dan 82.000 Arabische munten gevonden!

Het gewicht van de Wieringerschat is in vergelijking met andere bekende schatvondsten groot te noemen. De hals- en armring, de drie muntsieraden en de zestien zilverbaren bedragen tezamen tweederde van het totale gewicht van de schat. Zilveren sieraden, zilveren munten en zilveren baren zijn typische Scandinavische ingrediënten van een zilverschat, die de status en rijkdom van de eigenaar laten zien. Het bezit van een grote hoeveelheid edelmetaal was in Scandinavië nodig om status te behouden en/of te vergroten. De zilverschat werd veilig begraven zodat men haar ten allen tijde weer kon gebruiken. Zelfs na de dood, zoals ook uit de *Egilsaga* blijkt. Hierin rijdt Egil naar een plaats waar niemand van af weet om zijn zilverschat te begraven. De zilverschat wil hij voor zichzelf behouden, ook na zijn dood.⁴⁸

De schatvondst in Wieringen laat duidelijk zien dat het te plaatsen is in de Scandinavische schatvondsten van de negende eeuw. Het betreft namelijk de karakteristieke gevarieerde en ongefragmenteerde zilveren inhoud die ook in Denemarken veelvuldig gevonden is. De datering van omstreeks 850 maakt de link naar Deense herkomst mogelijk. In die tijd was Rorik leenheer van Dorestad, de Friese gebieden en ook van het koningsdomein Wieringen. Van 840 tot 885 was er sprake van een Deense heerschappij in Nederland, een langdurig verblijf van Denen in deze gebieden is dan ook mogelijk. De vraag waar het hier om gaat is, of er sprake is van vestiging van de Denen in Wieringen? Alle kenmerken van de schat wijzen op een mogelijke Deense eigenaar. Rorik gebruikte Wieringen mogelijk als basis voor zijn manschappen. Hij vroeg Lotharius, zijn leenheer, zelfs officieel toestemming om zijn leen te verlaten om naar Denemarken te reizen om aldaar zijn troonaanspraken te doen gelden.⁴⁹ Besteman probeert in zijn artikel bovendien aan te tonen dat er mogelijk contacten waren tussen de Denen en de lokale bevolking, de Friezen. Van enkele Friezen is bekend dat zij zich hadden aangesloten bij plunderende Vikingen, zoals de Fries Ubbo. Omgekeerd is het ook niet uit te sluiten dat Denen zich vestigden in de Deense lenen. Zo werd er melding gemaakt van een christelijke Noorman te Oostergo.⁵⁰ Besteman geeft in zijn artikel een vijftal mogelijke scenario's over de herkomst van de zilverschat. Het laatste scenario is het meest aannemelijk. Hierin zou de schat afkomstig zijn van een Deen uit het gevolg van Rorik. Uit het feit dat de schat begraven was blijkt dat de eigenaar niet van plan was snel terug te keren naar Denemarken, maar dat hij voorlopig of permanent in Wieringen wilde blijven. Hij was in ieder geval niet op doorreis, anders zou hij zijn schat bij zich hebben gedragen.

Tweede Wieringer zilverschat (Westerklief II)

In 1999 werd er bij Westerklijf een nieuwe belangrijke archeologische vondst gedaan: een nieuwe zilverschat, bestaande uit één complete zilverbaar, achttien stuks

⁴⁸ Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*, 23.

⁴⁹ Ibidem, 25.

⁵⁰ Ibidem, 25.

in stukken gehakt zilver (hakzilver), 62 Arabische munten (waarvan het merendeel gefragmenteerd is), twintig Karolingische munten en een aantal scherven van een Badorfpot. Het totale gewicht aan zilver bedraagt 320 gram. De vondst is meteen aangekocht door de gemeente Wieringen zodat de overblijfselen in Wieringen zelf zouden blijven na grondig onderzoek. De vondst is honderd meter verder gevonden dan de eerste Westerkliëfschat. In 2001 werd een derde vondst gedaan. De samenstelling en de datering van deze derde vondst komen zoveel overeen met de tweede vondst dat men de twee vondsten als één nieuwe zilverschat ziet.

Beschrijving van de vondsten van 1999

De vondsten zijn gevonden in een Badorfpot van het Dorestadtype, uit de late achtste, begin negende eeuw.⁵¹ In de pot is ongemunt zilver bestaande uit één complete zilverbaar (36,8 gram), achttien stuks hakzilver (totaal: 129,7 gram): acht fragmenten afkomstig van gegoten baren gevonden. Twee fragmenten behoren tot een haaksluiting van een halsring, die vergelijkbaar is met de halsring uit de eerste zilverschat. De overige fragmenten zijn afkomstig van staaf-, plaat-, of bandvormig zilver.⁵²

Ook in deze schat zijn Arabische en Karolingische munten gevonden. De Arabische Dirhems bestaan uit 26 complete munten en 36 opzettelijk gefragmenteerde munten. Deze opzettelijk gefragmenteerde munten zijn vaak erg versleten en hebben soms een randdoorboring ten teken dat ze reeds eerder als hanger zijn gedragen. Sommige van de munten zijn geheel of eenzijdig blank. De fragmenten vertonen duidelijk gebruikssporen als buigen, breken, snijden en knippen. In elkaar passende fragmenten komen niet voor. De munten komen uit het Nabije Oosten en worden voorlopig gedateerd tussen 711 en 872.⁵³

De Karolingische munten bestaan uit negentien denarii en een obool (muntfibula van 7,3 gram) uit verschillende muntplaatsen en van verschillende muntheren. Van Lodewijk de Vrome (814-840) zijn vier munten gevonden. Eén uit Bourges, één uit Keulen en de overige twee hebben het karakteristieke *christiana religio* opschrift. De obool is van Pippijn II van Aquitanië (839-852). Zeven denarii van keizer Lotharius I (840-855) van het Dorestadtype met de naam Dorestatus in het veld op de keerzijde zijn terug te vinden in de vondst. Deze munten werden in het midden van de negende eeuw zeer veel geslagen. Twee andere munten van Lotharius I zijn geslagen in Milaan. Ook uit Milaan afkomstig zijn: een munt van Lodewijk II (855-875) en drie munten van Karel de Kale (840-877) van het *christiana religio* type. Twee munten zijn imitaties van *christiana religio* munten: één van Lodewijk de Vrome en één van Lotharius I. De datering van deze munten ligt tussen 819-877.⁵⁴

⁵¹ J. Besteman, 'Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen: de zilverschat Westerkliëf II', in: P. J. Woltering (red. e.a.) *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag* (Amersfoort 2002) 52-75, aldaar 67.

⁵² Ibidem, 67.

⁵³ Ibidem, 67-69.

⁵⁴ Ibidem, 69.

Samenstelling van de zilverbondst van 2001

De zilverschat van 2001 is gevonden met scherven van een kleine Badorfpot van het Dorestadtype. Een halsfragment paste aan een fragment van de vondst uit 1999, waaruit blijkt dat de twee vondsten oorspronkelijk tot een en dezelfde zilverschat behoorden. Het potje heeft een randdiameter van slechts 7 cm.⁵⁵ De vondst bestaat verder uit niet numismatisch zilver: 6 fragmenten hakzilver, waarvan 5 zeer kleine fragmenten van zilverbaren en een stukje bandzilver gestempeld met kruisjes, mogelijk afkomstig van een armband.⁵⁶ Tevens is er een zilveren muntfibula met tweevoudige parelrand gevonden. De munt is een imitatie van Lodewijk de Vrome met buste van de keizer 'en profile' naar links. De keerzijde van de munt heeft een omkranst kruis met een grotendeels onleesbaar omschrift. Op de keerzijde vindt men een restant van een voetje van de naaldhouder.⁵⁷

In totaal zijn er 34 Arabische munten, waarvan 33 dirhems en een imitatiemunt uit het Wolgagebied, gevonden. De helft van de munten zijn opzettelijk gefragmenteerd.⁵⁸ Ook zijn er negentien denarii, voor het merendeel compleet gevonden. Vier munten van Lodewijk de Vrome en één van Lotharius I zijn geslagen met een afbeelding van het tempeltje en het *christiana religio* opschrift. Een ander muntje van Lodewijk de Vrome is gevonden met een tempeltje en een Dorestad-opschrift op de keerzijde. Zeven denarii van Lotharius zijn van het Dorestadtype met de naam over drie regels in het veld. Twee munten van Lotharius zijn geslagen in Milaan, evenals een jonge munt (datering 875-877) van keizer Karel de Kale. Twee dunne fragmenten van munten hebben ongeveer dezelfde datering.⁵⁹

Interpretatie van de zilverbondsten Westerkliëf II

De datering van de vondsten is vooral gebaseerd op de datering van de jongste gevonden munten. De jongste Karolingische munten zijn rond 877 geslagen te Milaan. De sluitdatering van de jongste gedateerde Arabische dirhems is 872. Hieruit kan men concluderen dat de schat in de jaren tachtig van de negende eeuw begraven is. De dateringen van de overige vondsten, zover die mogelijk zijn, geven dezelfde datering aan. Daarmee is de Westerkliëf II één van de oudste muntvondsten waarin Scandinavisch hakzilver voorkomt.

Ook de herkomst van de tweede zilverschat wijst in de richting van Scandinavië, maar op basis van andere kenmerken dan de eerste zilverschat. Het heeft een andere inhoud dan de eerste schat. Men treft vooral meer ongemunt zilver aan dat voor een groot deel afkomstig is van Scandinavische zilverbaren en sieraden. Ook bestaat de schat uit een grote hoeveelheid Arabische dirhems en opzettelijk gefragmenteerd zilver. Het zilver is intensief gebruikt, getuige de toetssporen op het zilver als inkepingen en deuken.⁶⁰ Het grote aantal aangetroffen Arabische dirhems uit het Nabije Oosten is ook kenmerkend voor een Scandinavische zilverschat. Deze munten zijn door de (Zweedse) Vikingen via de Russische

⁵⁵ Ibidem, 69.

⁵⁶ Ibidem, 69.

⁵⁷ Ibidem, 70.

⁵⁸ Ibidem, 69.

⁵⁹ Ibidem, 69-70.

⁶⁰ Lezing J. Besteman aan de UvA (Amsterdam) op 10 februari 2004.

rivieren naar het noorden gebracht en komen daar dan ook talrijk voor. Buiten Scandinavië en de koloniën zijn deze munten nauwelijks gevonden en daarom is het zo uniek dat er zo'n grote hoeveelheid in de Westerklijf II gevonden is. De Karolingische munten in de vondst vertonen nauwelijks toetssporen, waardoor geconcludeerd kan worden dat deze niet uit Scandinavië zijn meegenomen, maar dat deze op het laatst aan de schat zijn toegevoegd voordat deze in de grond begraven werd. De Karolingische munten vormen de enige niet-Scandinavische elementen in de schat.⁶¹

Van een traditionele schat naar een sociaal-economische schat

Hoewel de twee schatten veel overeenkomsten vertonen behoren deze twee vondsten niet tot een dezelfde schat, zoals door sommigen beweerd wordt. De schatten verschillen teveel van inhoud en gewicht om een eenheid te kunnen vormen. Westerklijf I heeft als belangrijkste elementen de zilveren sieraden en zilverbaren, terwijl in Westerklijf II het accent ligt op de grote hoeveelheid Arabische dirhems en gefragmenteerde munten. Ook een belangrijk verschil is de samenstelling van de munten in de twee schatten. In Westerklijf I valt de homogeniteit van de munten op. De Karolingische munten behoren tot slechts twee typen munten, die representatief waren voor die regio. Terwijl de Karolingische munten in Westerklijf II zeer verschillend van datering, locatie en koning zijn. Dit kan deels te wijten zijn aan de achteruitgang van de muntslag in het noorden van het Frankische rijk. De vele conflicten binnen het rijk en de externe invallen van de Vikingen hadden de muntslag duidelijk aangetast.⁶² De Westerklijf II is een schat die representatief is voor de late negende-eeuwse en de tiende-eeuwse zilverdepots in Scandinavië. De relatief vroege datering van de schat is vanwege het grote aantal Arabische munten en de hoeveelheid hakzilver een belangrijk bewijs voor het vroege toenemende gebruik van hakzilver als waardemiddel. Er zijn tot nu toe slechts drie schatvondsten met een vergelijkbare samenstelling in Scandinavië bekend die ouder zijn dan 880. De jongste Karolingische munten worden gedateerd op 877 en die van de jongste Arabische op 872. Men kan hieruit concluderen dat de Arabische dirhems al in de jaren 70 van de negende eeuw in Scandinavië in omloop waren en dat het gebruik van hakzilver in die periode al gewoon was. De Westerklijf II laat een afspiegeling zien van een verzameld kapitaal van een Scandinaviër. Dit in tegenstelling tot de inhoud van de Westerklijf I, die met de zilveren sieraden en complete zilverbaren als een traditionele Scandinavische schatvondst geldt. De Westerklijf I heeft meer een sociale en rituele functie en de Westerklijf II meer een economische. Dit verschil is opmerkelijk omdat qua datering de schatten maar ongeveer 30 jaar van elkaar verschillen. In de volgende tabel ziet men duidelijk de grootste verschillen tussen de schatten.

Westerklief I (850 na Chr.)	Westerklief II (880 na Chr.)
Traditionele schatvondst Zware en complete zilverbaren Zilveren sieraden Enkele dirhems, en een grote hoeveelheid Karolingische munten.	Sociaal-economische schatvondst Zilveren munten veelal dirhems Hakzilver, licht en gefragmenteerd
Deze schat heeft een sociale en rituele betekenis. De inhoud representeerde macht en sociale status.	Westerklief II heeft een sociaal-economische functie. Het zilver werd gebruikt als gewichtsgeld, als betaalmiddel bij kleinere transacties. Intrede van de weegschaaltjes om het zilver te wegen.

Beide schatten zijn uniek omdat deze twee het begin en het eind van een belangrijke economische ontwikkeling in Scandinavië laten zien. De Vikingen hadden de gewoonte om hun kostbare bezittingen voor later te bewaren. Dat deed men door de schatten in (geheime) plaatsen in de grond te verbergen. In het Valhalla zou men de kostbaarheden nog nodig kunnen hebben. De inhoud van de Westerklijf I is een voorbeeld van een traditionele schat: veel sieraden en complete zilverbaren. Na 870 voltrok zich langzamerhand een economische ontwikkeling in Scandinavië die ook hier in Nederland zijn sporen achterliet. Het kostbare zilver werd steeds vaker gebruikt als waardemiddel, als gewichtsgeld bij transacties. Dit is duidelijk te zien aan de zilverschatten. Het gewicht per stuk wordt minder en bovendien werd het zilver in stukjes gehakt om de juiste waarde te kunnen bepalen. De waarde en het gewicht van het zilver werd bepaald door het te wegen op een opklapbaar weegschaaltje. In de loop van de tiende eeuw werd dit hakzilver gebruikelijk.⁶³ De meeste schatvondsten van het type Westerklijf II, gevonden in Scandinavië zelf, zijn te dateren in de tiende eeuw. Des te opmerkelijker is dan de datering van omstreeks 880 van de Westerklijf II. Het bewijs van de veranderde waardebepaling van het zilver dateert van een eeuw eerder en is gevonden buiten Scandinavië in het Frankische Rijk. Dit is uniek en geeft tegelijkertijd ook aan dat Wieringen voor de Deense Vikingen belangrijk was.

De munten in Westerklijf I vertonen nauwelijks toetssporen en dit past in het beeld van een traditionele schat. Daarentegen vertonen de dirhems in Westerklijf II wel veel toetssporen. De aanwezigheid van hakzilver en slechts één complete zilverbaar in de tweede schat bevestigt de economische ontwikkeling dat zilver gebruikt werd als betaalmiddel. De overgang wordt duidelijk in de Heimskringla. Hierin hakte Eyvind Scaldaspiller (Eyvind de Skald) een stuk van zijn zilveren mantelspeld om vee van te kopen.⁶⁴ De overgang duurde getuige de twee schatten

⁶¹ Besteman, *Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen*, 70.

⁶² Ibidem, 72.

⁶³ Lezing J. Besteman aan de UvA (Amsterdam) op 10 februari 2004.

⁶⁴ S. Sturlason, 'The history of Hacon the Jarl', in: S. Sturlason: *Heimskringla of the lives of the Norse kings* (New York 1990) 114. 'Eyvind made a poem about all the men of Iceland and they rewarded him in such a way that every bonder gave him a scot-penny amounting to three pennies of weighed silver and which were white when broken. But when the silver came to the Althing, they agreed to get a smith to refine the silver; then with the silver the smith made a cape brooch, and when the smithing was paid for, the brooch was worth fifty marks. They sent it to Eyvind, but he had the brooch cut up and with it he bought cattle for himself.'

slechts dertig jaar. Toch denk ik dat de ontwikkeling al eerder begonnen is en dat de Westerklijf I relatief laat in deze ontwikkeling te plaatsen is en de vondst van Westerklijf II daarentegen relatief vroeg. Het blijft opmerkelijk dat de Westerklijf II de eerste vondst is die duidt op een verandering in het gebruik van zilver. Men dient daarbij in acht nemen dat het zilver naar Scandinavië werd gebracht en niet van Scandinavië naar het Frankische rijk. Geleerden hebben nog geen verklaring kunnen vinden voor deze vroege, unieke vondst.

Ook is het opmerkelijk, zo stelt Besteman, dat de twee schatten ook het begin en het eind van de Deense heerschappij onder leiding van Rorik markeren, rond 850 en 880. Was men met de interpretatie van de Westerklijf I nog wat terughoudend over de rol van de Denen in deze schat, de ontdekking van de tweede schat neemt deze twijfels weg. De tweede schat versterkt de veronderstelling van een Deense vestiging in West-Friesland in de periode van 850 tot ongeveer 885.⁶⁵ Gezien de Deense machtsstatus en strategische ligging van Wieringen voor proviandering van de manschappen en controle en bescherming van de waterwegen was dit zeker niet verwonderlijk.⁶⁶

De aanwezigheid van de Denen, al dan niet tijdelijk, wordt nog verder ondersteund door nieuwe vondsten van onder meer zes Arabische dirhems (Harun al Rasjid 786-809), die verspreid over het hele eiland gevonden zijn. Ook is er een gouden schildje en ring gevonden. De gouden vingerring uit de negende eeuw werd gevonden in Den Burg op het eiland Texel.⁶⁷ Een andere bijzondere vondst is gedaan op het strand van Callantsoog. Daar is een zilveren armring met vijf afzonderlijke kleinere ringetjes gevonden.⁶⁸ Deze vondst wordt gedateerd in de periode 900-950. De grote van de armring bedraagt zeven centimeter en is te zien in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (inv.no. g 1991-3.1). De armring met de vijf kleine ringetjes was onhandig om te dragen, zeer waarschijnlijk werd het bevestigd aan een riem. De kleine ringetjes hebben bijna dezelfde afmetingen. De ringetjes vertegenwoordigden een vaste zilverwaarde en werden als 'kleingeld' gebruikt.⁶⁹

Als men de vondsten koppelt aan de historische gegevens uit de verschillende annalen blijkt dat de datering van de twee zilverschatten overeen komen met de aanwezigheid van Rorik en zijn manschappen in Wieringen en andere Deense lenen. Westerklijf I wordt gedateerd rond 850. In de annalen van St. Bertijn staat vermeld dat Rorik, neef van Harald, die Lotharius afgefallen was, een leger van Noormannen om zich heen verzamelde en met vele schepen de Rijn en de Waal opvoer om Friesland, de Betuwe en andere gebieden in die buurt te verwoesten. Lotharius gaf hem Dorestad en andere graafschappen in leen in angst voor nog meer aanvallen van Deense kant. Andere mannen uit zijn gevolg trokken verder om in Vlaanderen en in Frankrijk te plunderen.⁷⁰ Hieruit blijkt dat het zeer goed mogelijk

⁶⁵ Besteman, *Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen*, 72-73.

⁶⁶ Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*, 27.

⁶⁷ A. Willemsen, 'Scattered across the Waterside: Viking finds from the Netherlands' in: R. Simek (red.) *Vikings on the Rhine. Recent research on early Medieval relations between the Rhineland and Scandinavia* (Wenen 2004) 65-83, aldaar 70.

⁶⁸ Willemsen, *Viking finds*, 70.

⁶⁹ Mondeling gesprek met A. Willemsen, 2004.

⁷⁰ R. Buchner (red.), *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte. Zweiter Teil* (Berlijn 1955) 76. *Jahrbücher von St Bertin*: 'Quibus partitione regni pacatis, Rorich, nepos Herioldi, qui nuper

is dat Rorik en zijn manschappen rond het tijdstip dat de schat in de grond is begraven in Wieringen aanwezig waren. In 850 kreeg Rorik voor langere tijd Dorestad, Wieringen en andere gebieden in leen van de Frankische koning Lotharius.

De Westerklijf II wordt gedateerd rond 880. Rorik is omstreeks 882 op hoge leeftijd gestorven. Rorik werd in de annalen van Fulda omschreven als een loyale Frankische dienaar.⁷¹ Na zijn dood werden zijn lenen overgenomen door een andere Deen, Godfried, die door een list om het leven kwam in 885, waarmee er een einde kwam aan de Deense heerschappij in Nederland. De Denen waren nog zeer actief in de jaren 80 van de negende eeuw. Zo werd in het jaar 880 melding gemaakt dat de Noormannen zich sinds langere tijd in het Scheldegebied verbleven.⁷² Tevens sloegen ze in 881 een winterkwartier in Nijmegen op, en verwoesten ze in 882 Deventer.

Aan de hand van de unieke Westerklijf-schatten en de opmerkingen in de diverse annalen kan men concluderen dat er in Wieringen sprake was van Deense aanwezigheid. De vondsten completeren de kloosterannalen en bewijzen dat er ten tijde van het bewind van Rorik (circa 850 tot 880) Deense manschappen in en rond Wieringen gevestigd waren. De schatten zijn zeer waarschijnlijk afkomstig van twee mannen uit deze manschappen.

Van vergaande kolonisatie en assimilatie van de Vikingen zoals in IJsland en in Groot-Brittannië is hier niet of nauwelijks sprake. Hiervoor ontbreken de archeologische vondsten als mantelspelden, typische Scandinavische nederzettingssporen en de Scandinavische plaatsnamen (deze manier is wel erg complex). Een belangrijke aanwijzing voor aanwezigheid van Scandinavische vrouwen (en mannen) zouden Scandinavische mantelspelden zijn. Deze zijn in Scandinavië en hun invloedssferen vaak gevonden, maar niet in Nederland. Er is op dit moment slecht één mantelspeld gevonden.⁷³ Bovendien zou deze mantelspeld meegebracht kunnen zijn om te verhandelen.

Bij de vondsten zijn er geen nederzettingssporen van Vikingen gevonden. Ze hebben gebruik gemaakt van de al aanwezige nederzettingen in Wieringen en op andere plaatsen in Friesland. Ook zullen ze contact met de lokale bevolking hebben gehad inzake voedselbevoorrading en andere bestuurlijke aangelegenheden. Ook is het niet ondenkbaar dat de Denen, zonder vrouw en kinderen, lokale vrouwen als echtgenote namen en/of kinderen bij hen verwekten. Er zijn helaas geen bronnen

a Lothario defecerat, adsumptis Nordomannorum exercitibus, cum multitudine navium Fresiam et Batavum insulam aliaque vicina loca per Renum et Vahalem devastat. Quem Hlotharius cum comprimere nequiret, in fidem recipit eique Dorestadum et alios comitatus largitur. Ceterorum vero pars Menapios, Tarvisios aliosque maritimos depraedantur, pars Britanniam insulam Anglosque impetentes, ab eis auxilio domini nostri Iesu Christi superantur'.

⁷¹ R. Buchner (red.), *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte. Dritter Teil* (Berlijn 1960) 119. *Jahrbücher von Fulda*: 'Nam comitatus et beneficia, quae Rorich Nordmannus Francorum regibus fidelis in Kinnin'.

⁷² R. Buchner, *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte. Zweiter Teil* (Berlijn 1955) 110-112. *Jahrbücher von Fulda*: 'Inde ad expugnandos Nordmannos, qui in Scalta fluvio longo tempore residebant, convertit exercitum initoque certamine plus quam quinque milia ex eis prostravit; in quo proelio Hugo filius regis occubuit'.

⁷³ Lezing J. Besteman in Amsterdam, 10 februari 2004.

die informeren over hoe de lokale bevolking omging met de Denen in hun gebied. Het blijft giswerk. Een groot deel van de manschappen zal na de dood van Rorik weer terug zijn gegaan naar Denemarken. Een deel van de achtergebleven Denen hield zich bezig met verdere plunderingen in het Frankische Rijk, waarvan de verschillende annalen melding hebben gemaakt.

In de nabije toekomst zullen waarschijnlijk nieuwe vondsten gedaan worden die ons mogelijk meer kunnen vertellen over de omvang van Deense aanwezigheid in Nederland.

De verlichte Tempelier

Een mystiek ridderideaal

• Erik Goosmann

De Tempeliers zijn populair. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de momenteel zo populaire *Da Vinci Code* van Dan Brown, waarin de Tempeliers afgeschilderd worden als de militaire arm van de mysterieuze Orde van Sion. De fascinatie voor deze middeleeuwse ridderorde is op zichzelf prachtig, ware het niet dat de middeleeuwse Tempelier zichzelf waarschijnlijk niet zou herkennen. Al eeuwen lang is de Tempelorde het slachtoffer geweest van de creatieve geest en doen er over hen de meest waanzinnige verhalen de ronde. De Tempelorde wordt tot op de dag van vandaag geassocieerd met (geheime) genootschappen, sekten en legenden. De Tempeliersmythen zijn een hardnekkig verschijnsel in de populaire geschiedschrijving, de literatuur en de wereld van de esoterie en het occultisme.

Maar waarom de Tempeliers? Als we de geschiedenis van de Tempelorde in vogelvlucht bekijken, blijkt al snel hun geschiktheid. De Tempelorde was de eerste militaire geestelijke orde. Dit concept wordt door sommigen beschouwd als één van de meest creatieve en vernieuwende creaties van de Middeleeuwen.¹ De formule van krijger/geestelijke was een daverend succes; binnen korte tijd groeide de Tempelorde uit tot het machtigste en meest aanzienlijke instituut van Europa, en wellicht ook het meest rijke. Naast hun legendarische militaire capaciteit evenals hun gretige verlangen naar de martelaarskroon, waren zij bovendien de eerste bankiers van Europa. Het sprookje kwam echter in de vroege veertiende eeuw tot een einde: de Franse ordeleden werden gearresteerd, beschuldigd van praktisch alles wat God en de kerk hadden verboden en zijn werden uiteindelijk schuldig bevonden. In 1312 werd de Orde door paus Clemens V opgeheven.

De Tempeliers zijn door sommigen vergeven, maar door niemand vergeten; daarvan getuigen de talrijke tempeliersmythen in de literatuur, in de 'populaire geschiedschrijving' en in de vorm van organisaties die pretenderen de (ideologische) erfgenamen van de middeleeuwse Tempelorde te zijn. In deze mythologisering breng ik een kunstmatige tweedeling aan: enerzijds zijn er de legenden die verwijzen naar een 'wereldlijk' of 'middeleeuws' beeld van de Tempelorde en anderzijds is er een verzameling van mythen waarin de Tempeliers worden geassocieerd met het magische, het esoterische en het occulte. Ik zal me toelagen op deze laatste tak en hoop ik een antwoord te vinden op de vraag waar deze mythen zijn ontstaan en hoe de beeldvorming van de Tempelorde in de loop der tijd is veranderd.

Door te schrijven over de mythologisering van de Tempeliers, snijd ik geen onbekend terrein aan in de geschiedschrijving, maar wel één die door zeer weinig historici is verkend. Wellicht kan dit verklaard worden doordat historici pas zeer laat in de geschiedenis bereid zijn geweest het mysterieuze karakter van de Tempeliers te ontmaskeren als een legende. Hoewel de schuldvraag al sinds de uitspraak van het vonnis in de veertiende eeuw tot discussie heeft geleid en ongetwijfeld het zaad is

¹ Anton van Duinkerken, *De werken van St. Bernardus van Clairvaux* (z.p. 1973) 323.

geweest waaruit veel mythen zijn ontsproten, is het constateren van de mythevorming een ontdekking van de twintigste eeuw.

De vorming van een ideaal

De geschiedenis van de Tempeliers begint bij het succes van de eerste kruistocht, toen een kleine groep ridders onder leiding van Hugo van Payns voor het aanzicht van de patriarch van Jeruzalem knielde en de monastieke geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid aflegden. Deze 'arme wapenbroeders van Christus', zoals zij zich noemden, wilden de pelgrims beschermen op hun tocht door het Heilige Land. Niet alleen sprak hun religieuze ijver tot de verbeelding van velen, vooral de belofte om de wapenen op te nemen ter verdediging van het Heilige Land, nu zo veel kruisvaarders na het slagen van de missie huiswaarts keerde, garandeerde hun succes. In ieder geval in de kruisvaarderstaten. Van een officiële orde was (nog) geen sprake; daarvoor was een canonieke bekrachtiging nodig. Om dat te bereiken trok een delegatie naar het westen, waar op het concilie van Troyes (13 januari 1128), onder leiding van Bernardus van Clairvaux, werd ingestemd met hun verzoek. Bovendien werven zij tijdens die reis veel nieuwe rekruten en ontvingen zij veel donaties.

Er mag zeker niet te snel voorbij worden gegaan aan deze wonderbaarlijke ontwikkeling: ridder en monnik, twee op het eerste oog onverenigbare begrippen, werden versmolten tot één geestelijke ridderorde. Van Duinkerken zei over de oprichting van de Tempelorde: 'Een nieuwe krijgsmacht was opgestaan en toont wellicht een van de meest originele initiatieven van de twaalfde-eeuwse monastieke wereld.'² De vraag of we hier te maken hebben met een historische 'obscuriteit' of een tijdeigen ontwikkeling werpt meer dan genoeg stof op voor een nieuw artikel. Daarom wil ik me beperken tot Bernardus' opvattingen hierover: hoe stond Bernardus van Clairvaux tegenover de koppeling van monnik en krijger?

Bernardus' hulp ging verder dan het schrijven van hun regel; na veelvuldig aandringen van de grootmeester van de Tempeliers, schreef hij omstreeks 1135, een lofschrift voor deze strijdende monniken:

Enmaal en voor een tweede maal en voor een derde maal, als ik mij niet vergis, heeft u mij gevraagd, dierbare Hugo, dat ik aan u en uw medestrijders een woord van opwekking zou schrijven, en dat ik, omdat het me niet vrij staat tegen de tirannie van de vijand de lans te zwaaien, tegen hen de pen zou opnemen.³

Dat Hugo van Payns tot driemaal toe heeft moeten aandringen voordat hij Bernardus zover kreeg zijn traktaat voor de orde te schrijven, geeft aan dat Bernardus mogelijk zijn bedenkingen had. Bovendien merkt Bernardus zelf al op dat het een geestelijke niet past om de wapens op te nemen. Zijn eerste vraag luidt dan ook: zijn de tempeliers ridders of monniken?⁴

² Van Duinkerken, *Werken van St Bernard van Clairvaux*, 323.

³ Citaat: 'Semel, et secundo, et tertio, nisi fallor, petisti a me, Hugo carissime, ut tibi tuisque commilitonibus scriberem exhortationes sermonem, et adversus hostilem tyrannidem, quia lanceam non liceret, stilum vibrarem, asserens vobis non parum fore adiutorii, si quos armis non possum, litteris animarem.' In: Bernardus van Clairvaux, *Liber ad Milites Templi de Laude novae militiae*, prologus. In: J. Leclercq, *Sancti Bernardi Opera* (Rome 1957).

⁴ Bernardus, *De laude novae militiae* IV-8.

Bernardus zag echter wel problemen in de koppeling tussen krijger en geestelijke. In zijn brief aan abt Suger vraagt Bernardus de abt het volgende: 'Ik vraag u, wat is dat voor een monster die tegelijk soldaat en geestelijke wil zijn en geen van beide is?'⁵ Het betreft hier een diaken die zowel in de kerk als in het leger een hoge positie inneemt en daarmee volgens Bernardus 'in strijd met het evangelie, tegelijkertijd God en de Mammon wil dienen'.⁶ Toch heeft hij de Tempelorde in woord en daad gesteund. In tegenstelling tot de diaken, die zowel een geestelijke als een soldaat wenste te zijn en daardoor geen van beide was, waren de Tempelridders dat juist wel. Op de vraag hoe Bernardus een Tempelier moest noemen, ridder of monnik, kon hij uiteindelijk niet anders antwoorden dan: 'zij zijn het beiden, want geen van beide lijkt hen te ontbreken: noch de zachtmoedigheid van de monnik, noch de dapperheid van de soldaat'.⁷ 'Zachter dan lammeren en schrikwekkender dan leeuwen,' de Tempeliers combineren in de ogen van Bernardus het beste dat zowel de monastieke wereld als de nobiliteit heeft te bieden.⁸ Legt Bernardus hier de lat te hoog?

Bernardus maakt in zijn lofschrift voor het eerst een onderscheid tussen een geestelijke krijgsmacht die God dient en een wereldlijke krijgsmacht die de Mammon dient. Toch moet de Tempelorde – de *nova militia* – zo kort na hun officiële kerkelijke erkenning, een zwart schaap in de monastieke wereld zijn geweest.⁹ Er was niet zonder reden behoefte aan de steun van de invloedrijke Bernardus van Clairvaux. In Europa was de geestelijkheid nog sterk verdeeld over deze 'wapen-dragende monniken'. De populariteit van de kruisvaarder betekende volgens velen niet dat ook de clerus naar de wapenen moest grijpen. De steun van Bernardus van Clairvaux is wellicht van doorslaggevend belang geweest voor de levensvatbaarheid van de Tempelorde in Europa. Zonder het westen konden de Tempeliers niet: zij waren van haar afhankelijk voor materiele steun en verse aanwas van troepen.

Bernardus smoorde niet alle kritiek. Omstreeks 1150 schreef de abt van Cluny aan paus Eugenius III dat hij, samen met veel monniken naast hem, de Tempeliers beschouwde als ridders en niet als monniken.¹⁰ In de beginfase had de Tempelorde het zwaar te verduren, zoals blijkt uit een pauselijk decreet van Alexander III, dat in 1160 werd uitgevaardigd. De bul moest mensen ervan weerhouden om Tempeliers van hun paarden te trekken, hen oneervol te behandelen of zelfs te mishandelen.¹¹ Deze 'stichtelijke kritiek' verstomde aan het einde van de twaalfde eeuw, wanneer

⁵ Citaat: 'Rogo quid hoc est monstri, ut cum et clericus et miles simul videri velit, neutrum sit?' in: Bernardus, *Epistulae* 78-11.

⁶ Bernardus, *Epistulae* 78-11.

⁷ Citaat: '(...) nisi quod utrumque forsitan congruentius nominarim, quibus neutrum deesse cognoscitur, nec monachi mansuetudo, nec militis fortitudo.' in: Bernardus, *De laude novae militiae* IV-8.

⁸ Ibidem, 8.

⁹ Josef Fleckenstein, 'die Rechtfertigung der geistliche Ritterorden nach der schrift *De laude novae militiae* Bernards von Clairvaux', in: J. Fleckenstein en M. Hellman, *die geistliche Ritterorden novae militiae* (Sigmaringen 1980) 12. Zie ook: Marie Luise Bulst-Thiele, 'The influence of St. Bernard of Clairvaux on the formation of the Order of the Knights Templar', in: Michael Gervers (ed.) *The Second Crusade and the Cistercians* (New York 1992) 58-59.

¹⁰ Helen Nicholson, 'Saints or sinners? The Knights Templar in medieval Europe', *History today* 44 (1994) 30-36, aldaar 31.

¹¹ Sophia Menache, 'The Templar Order: A failed ideal?', *The Catholic Historical Review* 79 (1993) 1-21, aldaar 3.

de Tempeliers definitief deel uit maakten van de geestelijke gevestigde orde.¹² Toch moet de twaalfde eeuw niet gezien worden als een 'zwarte pagina' in de geschiedenis van de Tempelorde. Door de steun van de paus en van andere invloedrijke geestelijken zoals Bernardus van Clairvaux, kreeg de Orde voet aan de grond. Propagandageschriften zoals Bernardus' *Liber ad militem templi de laude novae militiae* en de bul *Omne datum optimum* waren een groot succes en lieten de adel warm lopen voor de geestelijke krijgsmacht. Het succes bleek niet alleen uit de exponentiële groei van de Orde en haar vermogen, maar ook uit de toenemende aanwezigheid van de Tempelier in de literatuur. De verheerlijking van de adellijke krijg en het succes van de eerste kruistocht hebben geleid tot de ontwikkeling van een nieuw begrip en literaire held: de ridder, als verpersoonlijking van de adellijke idealen.¹³ De Tempelier veroverde binnen dit genre snel terrein en werd gezien als de 'ultieme' ridder. Hij was immers een ridder van Christus en combineerde daarmee twee populaire idealen: het monastieke en het adellijke. In de twaalfde eeuw groeide de Tempelorde uit tot de machtigste organisatie binnen het christendom, met uitzondering van de kerk zelf.

Met het succes van de Tempeliers kwamen ook de verwachtingen en wellicht ook de afgunst. Bovendien, als het lofschrift *De laude novae militiae* het origineel was waarmee latere generaties Tempelridders werden vergeleken, dan is het niet verwonderlijk dat men de Orde al snel betichtte van moreel verval. Een belangrijke aanleiding voor kritiek op de Tempelorde was het slechte verloop van de Tweede Kruistocht. Ondanks de vele schenkingen en privileges die de ridderordes ontvingen, konden ze het tij niet keren. Vanuit de maatschappij kwamen al snel stemmen op die redeneerden dat God ons – daarmee bedoelde men de Tempeliers – strafe; de Tempeliers leden ongetwijfeld een zondig bestaan.¹⁴ De onderlinge strijd met de Johannietar Orde bracht de reputatie van de Tempeliers verdere schade toe.¹⁵ De kritiek op het functioneren en op de prestaties van de Orde kwam tot een hoogtepunt na 1291, toen Akko viel, het laatste christelijke bolwerk in het Heilige Land. Paus Nicolaas IV suggereerde dat de onderlinge ruzie tussen de geestelijke ridderordes dit wellicht in de hand heeft gewerkt.¹⁶

De vermeende rijkdommen van de Tempelorde waren de oorzaak van veel argwaan, zelfs in het Vaticaan. In 1210 liet Innocentius III de Tempeliers weten dat zij hun religieuze achtergrond niet als dekmantel moesten gebruiken voor wereldlijk gewin.¹⁷ Ongeveer een decennium later vaardigde paus Eugenius een bul uit waarin hij Engelse Tempeliers vermaande geen misbruik te maken van hun privileges om de koninklijke belastingen te ontduiken. In 1236 ging vanuit Rome een zelfde boodschap uit naar de Tempeliers van West-Frankrijk.¹⁸ Ongetwijfeld maakte de orde zich hier en daar schuldig aan minder christelijke en financieel voordelige praktijken. Hun vermeende rijkdommen en de zich daaruit ontwikkelende functie

¹² Nicholson, 'Saints or sinners?', 31.

¹³ J.M. van Winter, *Ridderschap. Ideaal en werkelijkheid* (2^e druk; Bussum 1976) 15-16. Over het ontstaan van het ridderbegrip: J. Bumke, *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert* (Heidelberg 1964).

¹⁴ Nicholson, 'Saints or sinners?' 32.

¹⁵ Ibidem, 37.

¹⁶ Ibidem, 32.

¹⁷ Ibidem, 8.

¹⁸ Ibidem, 9.

als vorstelijke bankiers van Europa gaf hun al spoedig het predikaat hebbertig en gierig te zijn. Het valt overigens te betwijfelen of de Tempeliers ooit over volle schatkamers hebben beschikt; de kosten van het onderhouden van een actief staand leger in het Midden-Oosten, dat in een vrijwel constante staat van oorlog verkeerde, worden dikwijls onderschat.

Voor de Tempeliers was 1307 het begin van het einde. In Frankrijk werden ordeleden gearresteerd toen het legendarische proces van Filips de Schone versus de Tempelorde begon. Filips IV beschuldigde de Tempeliers van in totaal 127 misdaden. De Tempeliers werden beschuldigd van – en uiteindelijk schuldig bevonden aan – tal van vormen van heiligschennis, gierigheid en sodomie. Sommige van deze in onze ogen absurde beschuldigingen hebben uiteindelijk geresulteerd in de meest hardnekkige mythen rond hun bestaan. Over de motieven van Filips de Schone bestaan veel theorieën. Sinds de vonnisvoltrekking in 1312 verdenken critici de Franse koning zelf van hebzucht. Vanaf de achttiende eeuw zagen historici in Filips' acties naast een financieel motief ook staatkundige redenen; de Tempelorde was een machtige militaire organisatie binnen de Franse rijksgrenzen, waarop de Franse vorst weinig tot geen grip had. Daarmee waren de Tempeliers een obstakel in de staatsvormingspolitiek van Filips de Schone. Wat overigens maar weinig moderne historici nog geloven is dat de Tempelorde werkelijk een organisatie van ketterse homoseksuelen was. De beschuldigingen – die kort daarvoor ook aan paus Bonifatius VIII ten laste waren gelegd – moeten worden gezien als een politiek en juridisch wapen. Als Filips erin slaagde de Tempelorde te veroordelen als een ketterse organisatie, dan was zijn optreden gerechtvaardigd en was elke hoop op steun voor de Tempelorde verloren. Wellicht is er een parallel te trekken met de 21^e eeuw; de beschuldiging luidt nu 'terrorisme' en de veroordeelden kunnen, net als middeleeuwse ketteren, rekenen op een 'zero-tolerance' beleid. Opmerkelijk is dat tijdens het proces het falen van de Tempeliers in hun doelstelling, namelijk het beschermen van het Heilige Land, niet ter sprake is gekomen. Bovendien waren de Tempeliers vóór 1307, in tegenstelling tot de Johannieters en de Duitse Orde, niet eerder beschuldigd van ketterij.¹⁹ Ook beschuldigingen op het gebied van moreel verval komen we, in vergelijking tot de andere ridderordes, maar weinig tegen. Wel ontstaan in de dertiende eeuw de bekende spreekwoorden 'drinken (of vloeken) als een Tempelier' en het begrip *Tempelhaus*, een synoniem voor bordeel.²⁰

Heeft Bernardus de lat te hoog gelegd? Bernardus schilderde de Tempelorde af als de vroomste en meest devote orde van geestelijken, terwijl zij in oorlogstijd tegelijkertijd de meest dappere en nobele strijders van Christus waren. Zij deden meer dan 'met sterkte van ziel de oorlog verklaren aan ondeugden en duivels', maar zij 'boden ook dapper weerstand met de kracht van het lichaam aan een lichamelijke vijand'.²¹ Zachter dan lammeren en schrikwekkender dan leeuwen, dat is het beeld dat Bernardus de Tempelridder toeschrijft in zijn lofschrift. Bernardus' propaganda voor de Tempeliers was een daverend succes. In Europa werden ze gezien als uiterst devoot aan God en belichaamden ze in de ogen van de adel het ultieme ridderideaal. Maar niet alleen onder christenen genoten zij een hoog aanzien, ook de islamitische elite had respect voor de Tempeliers. In tegenstelling tot het woord van

¹⁹ Nicholson, 'Saints or sinners?' 32.

²⁰ Menache, 'The Templar Order: A failed ideal?' 9.

²¹ Bernardus, *De laude novae militiae*, 1.

andere christenen, werd dat van een Tempelier als waar beschouwd, zo stelde de kroniekschrijver Ibn Alatsyr.²² Geen christen wist zoveel vrees in te boezemen onder de islamitische geleerden als een eskadron Tempelridders, simpelweg omdat zij de dood niet vreesden. Ondanks alle kritiek op de Tempelorde, die de basis heeft gevormd voor zoveel mythen, is ook dit ideaalbeeld nooit geheel verdwenen.

De Tempeliers herboren

Met de val van de Tempelorde werd hun legende geboren. Kort na de opheffing van de Tempelorde schaarden de meeste Europeanen zich aan de zijde van de Franse vorst en de paus. Uit Italië kwam de grootste kritiek op de veroordeling van de Tempeliers: Spinola, Boccaccio en de Florentijnse kroniekschrijver Villani bepleitten de onschuld van de Tempeliers evenals Dante Alighieri, die suggereerde dat de Tempeliers ten prooi waren gevallen aan een hebzuchtige Franse vorst.²³ De Catalaanse theoreticus Ramon Lull legde zich bij het oordeel van de Franse kroon neer. In zijn ogen waren de Tempeliers een in zonde vervallen orde. Een opmerkelijk standpunt, aangezien Lull een propagandist was die pleitte voor de intensivering en reorganisatie van de geestelijke ridderordes om daarmee het kruistochtideaal een nieuwe impuls te geven. Lull, die droomde van de smelting van de verschillende geestelijke ridderordes tot één machtig militair instituut, hoopte ongetwijfeld dat met de veroordeling van de Tempelorde zijn droom werd verwezenlijkt, mits de bezittingen van de Tempel aan de Johanniter Orde zouden vervallen. Dit gebeurde echter niet op de schaal waarop hij had gehoopt; Filips en Clemens hadden een andere bestemming voor de uitgebreide bezittingen van de Tempeliers.

De eerste legende ontstond kort na de dood van Jacques de Molay in 1314. Binnen een maand na de processen overleed paus Clemens V, op 20 april 1314, na een pijnlijke en lange ziekte. Zeven maanden later stierf Filips IV na een valpartij tijdens de jacht. Hun dood was een ideale voedingsbodem voor het ontstaan van nieuwe legendes.²⁴ In de legende had men een andere verklaring voor de dood van koning en paus: het was de 'Wraak van Molay'. Terwijl het vuur aan de schenen van de laatste grootmeester van de Tempelorde werd gelegd, zou Jacques de Molay hebben gezworen wraak te nemen op zijn beulen. Voor het jaar om was zouden zij hem in de dood volgen, om voor het aanzicht van God rekenschap af te leggen voor hun onrechtvaardige daad.²⁵

Na deze eerste reacties die kort op het proces volgden, werd het stil rond de Tempeliers. De aanstichters van de snelle ondergang waren overleden en de Orde bestond niet meer. De eigendommen van de Tempeliers binnen de Franse rijksgrenzen vervielen aan de kroon en die daarbuiten werden verdeeld onder de andere geestelijke ordes. Bovendien maakte de veroordeling van de Tempeliers als een ketters genootschap hen tot een politiek gevaarlijk onderwerp om mee geassocieerd te worden. De eens zo machtige Tempelorde dreigde in de vergetelheid te raken en hun nobele idealen werden overgedragen op de nog

voortbestaande ridderordes, in het bijzonder op de wereldlijke ridderordes die vanaf de veertiende eeuw sterk in opkomst waren. De Tempeliers waren in de nadagen van de Middeleeuwen en de daarop volgende periode slechts een *murky footnote to crusading history*.²⁶

Geheel vergeten werden de Tempeliers echter niet. Af en toe doken zij op in vijftiende- en zestiende-eeuwse geschriften, waarin zij echter nooit de hoofdrol speelden, maar deel uit maakten van een bredere context of van een opsomming. In een terloopse opmerking van de Duitse humanist Agrippa van Nettesheim in zijn werk *De occulta philosophia* (1531), noemt hij – met enige scepsis – de Tempeliers als voorbeeld van een sekte die de 'zwarte magie' beoefende. Agrippa wordt niet beschouwd als een fantasta, maar als een gerespecteerde humanist, levend in een tijd waarin magie een wezenlijk onderdeel was van het dagelijkse leven. Agrippa onderzocht de verschillende manieren waarop krachten, uitgaand van demonen of geesten, aangetrokken en beheerst konden worden. Daarin maakt hij onderscheid tussen het gebruik van deze krachten voor goede doeleinden door vrome mensen die zich door religieuze oefening sterkten, en kwaadaardig gebruik door mensen die deze krachten voor persoonlijk gewin gebruikten. In een poging het 'kwaad' een naam te geven, noemde hij onder andere de Tempeliers. Daarmee legde Agrippa tevens een verband tussen de Tempelorde en de Bogomielen, een elfde-eeuwse gnostische sekte over wie de Byzantijnse kroniekschrijver Psellus schreef. De Bogomielen werden door Psellus beschuldigd van het houden van orgies, waarbij zij de daaruit voortkomende baby's verbrandden en hun as, in broden verwerkt, opaten. Hoewel de tekst in de zestiende eeuw voor weinig opschudding heeft gezorgd – wat we wellicht moeten zien als een Renaissancistische desinteresse voor de Tempeliers²⁷ – werd de passage uiteindelijk in de achttiende eeuw herontdekt. Daarbij werd de identiteit van de Tempelorde al snel verbonden met die van de Bogomielen. Agrippa's opvattingen staan aan de basis van een schijnbaar onuitroeibare tak van occulte mythen rond de Tempeliers.

Wellicht is het opvallend dat juist deze passage zo van invloed is geweest op het beeld van de Tempeliers in de achttiende eeuw, aangezien er ook andere, meer positieve vermeldingen over de Tempeliers zijn te vinden. Zo beschouwde Jean Bodin de Tempelorde als een slachtoffer van een meedogenloze vorst, een beeld dat later is opgepakt door Voltaire. Bovendien leefden de Tempeliers voort in de nostalgische sentimenten van de adel, die het slagveld leek te hebben verruild voor de balzaal.²⁸ Men voelde zich aangetrokken tot de middeleeuwse ridder en in het bijzonder de kruisridder die voor God streed. Deze nostalgische sentimenten brachten een nieuwe, positieve waardering voor de Tempelorde met zich mee. De ridder werd opnieuw een populair figuur in de poëzie, waarvan wellicht de bekendste werken *Gerusalemme liberata* (1562) van Torquato Tasso en natuurlijk de 'The Red Cross Knight' in Spensers *Faerie Queene* (1590) zijn. Toch bestond er ook in hun ogen een belangrijk onderscheid tussen de deugdzame ridder uit de beginfase van de Orde en de in zonde vervallen ridder, die uiteindelijk tijdens de processen werd vernietigd. De opvatting van Thomas Fuller (1608-1661) in zijn *Historie of the Holy Warre* is wellicht kenmerkend geweest voor deze tijd:

²² Menache, 'The Templar Order: A failed ideal?' 4.

²³ Dante Alighieri, *La Divina Commedia* (Purgatorio, canto xx).

²⁴ Malcolm Barber, *The New Knighthood. A history of the Order of the Temple* (2e druk; Cambridge 1995) 314-315.

²⁵ Barber, *The New Knighthood*, 314-315.

²⁶ Peter Partner, *The murdered magicians* (Oxford en New York 1982) 91.

²⁷ Partner, *The murdered magicians*, 94.

²⁸ Ibidem, 96.

From alms-men they turned Lords; and though very valiant at first (for they were sworn rather to die than to flie) afterwards laziness withered their arms and swelled their bellies. They laughed at the rules of their first Institution, as at the swaddling-clothes of their infancy.²⁹

De Verlichte Tempel

In de verlichte achttiende eeuw, het tijdperk van de Rede, keek men met een hernieuwde blik naar de wereld en zijn geschiedenis. Geleerden geloofden dat wat men tot nu toe als waarheid had beschouwd, in werkelijkheid valse waarheden waren. De Verlichting stond daarom in het teken van een kritische vernieuwing en demystificatie van alle kennis. En omdat kennis in het verleden vaak door de katholieke kerk werd 'gefilterd', werd deze in de achttiende eeuw sterk gewantwoord als het kennis betrof.³⁰ Toch is het opmerkelijk te zien hoe, in een tijdperk bekend om zijn rationaliteit, de beeldvorming van de Tempeliers zo sterk naar het rijk van esoterie en de mystiek zijn getransformeerd.

In de mystificatie van de Tempelorde speelt de Vrijmetselarij de hoofdrol. De Vrijmetselarij is een typisch product van de Verlichting en ontstond in de sociale middenklassen van Groot-Brittannië. Het was een populair genootschap, waarvan de wortels in de verlichte herensociëteiten zoals de Britse *club* of de Franse *salon* lagen.³¹ De Vrijmetselarij kenmerkte zich door haar rationalistische en deïstische inslag, maar bevatte daarnaast – wellicht tegenstrijdig gezien het verlichtingsideaal – ook een belangrijk mystiek en ritueel element. De verlichtingsidealen werden gehuld in een 'deken van mystiek', door gebruik te maken van rituelen, metaforen en symboliek. In de loge, de plaats waar Vrijmetselaars zich verzamelen, was iedereen in theorie gelijk. Alleen de onderlinge maçonnieke graden zorgden voor onderscheid. Hoe vooruitstrevend dit concept van gelijkheid was, blijkt uit het falen ervan in veel loges op het Europese vaste land, die in tegenstelling tot Engeland vaak onder adellijke patronage stonden.

In 1736 hield de in Frankrijk wonende Schot Andrew Michael Ramsay (1696-1743) een toespraak over de doelstellingen en grondprincipes van de Vrijmetselarij. In zijn toespraak besloot hij de maçonnieke wortels aan te passen aan zijn publiek en in plaats van een bescheiden afkomst uit het Britse steenhoudersgilde, koos hij voor een meer nobele achtergrond. De oosterse mystieke geheimen van de Vrijmetselarij zouden door een groep kruisridders – die tevens verstand hadden van het steenhoudersambt – naar het westen zijn gebracht.³² Daarmee werd ook het internationale karakter van de Vrijmetselarij verklaard; dat was voortgekomen uit het internationale karakter van de Europese ridderordes. Niet alleen gaf deze 'verklaring' de Vrijmetselarij een 'nobe' afkomst, een bijkomend effect was dat de maçonnieke graden in hun opzet veranderden. Oorspronkelijk kende de Vrijmetselarij slechts drie graden; die van leerling, gezet en meester. Maar met de nieuwe, ridderlijke graden – ook wel Schotse graden genoemd – werd het voor de adel mogelijk zich te onderscheiden van het 'gewone' volk. Het ridderlijke element in de Vrijmetselarij sloot beter aan bij de traditionele achttiende-eeuwse

opvattingen over hiërarchie en sociale orde.³³ Op die manier werd er een beeld geschapen van middeleeuwse maçonnieke ridders die over hogere esoterische kennis beschikten dan hun ondergeschikten.

Deze nieuwe loges, die het ridderschap integreerden binnen de Vrijmetselarij, veronderstelden over hogere esoterische wijsheden te beschikken, hetgeen voor problemen zorgde: die veronderstelde hogere kennis moest er namelijk wel zijn. De geschiedenis van de Vrijmetselarij staat dan ook bol van maçonnieke 'leiders' die hierover meenden te beschikken, maar uiteindelijk ontmaskerd werden als charlatans en profiteurs.³⁴ Zij zagen in de geheime mystiek van de Vrijmetselarij een gelegenheid om de goedgelovige en vooral rijke elite wat armer te maken, aangezien de promotie tot ridderlijke graden tegen een hoge prijs kwam.

Met de veronderstelling van een 'ridderlijke achtergrond' van de Vrijmetselarij kwam automatisch de vraag *wie* dan die nobele maçonnieke voorouders waren. In Frankrijk verwees men in eerste instantie naar de Johanniter Orde. Dat leverde echter problemen op aangezien de Johanniterorde, voortlevend als de Orde van Malta, nog altijd bestond en dit idee openlijk verworpen.³⁵ Een meer voor de hand liggende keus was de Tempelorde, aangezien die reeds was opgeheven. Bovendien was de naam niet ongelukkig: de Tempel van Salomon, waarnaar de Tempeliers zijn vernoemd, is tevens een belangrijk symbool binnen de Vrijmetselarij. In Frankrijk was dit echter (nog) geen optie: een positieve benadering van de Tempeliers was een klap in het gezicht van de koning. Vandaar dat de koppeling tussen Vrijmetselarij en Tempeliers uiteindelijk in Duitsland tot stand is gekomen.³⁶

In Duitsland, waar dit bezwaar tegen de Tempeliers niet bestond, werden omstreeks 1760 drie Tempeliersmythen ontwikkeld die aan de rituele en esoterische eisen van de Vrijmetselarij voldeden. Waarschijnlijk werd de eerste ontwikkeld door de Duitse Pastor Samuel Rosa. Tijdens de Zevenjarige Oorlog ontwikkelde hij met behulp van een Franse gevangene een Tempeliersmythe en richtte daarmee zijn eigen maçonnieke tempelarijstische loge op. De tweede mythe werd gevormd door George Frederick Johnson. Hij beriep zich op zijn Schotse afkomst en de geheime kennis die daar bewaard zou zijn gebleven. Ook Johnson benoemde zich 'grootmeester' van een loge die zich als de legitieme erfgenaam van middeleeuwse Tempelorde beschouwde. De auteur van de derde mythe is niet bekend en de mythe is alleen op schrift overgeleverd.³⁷ Tussen de beide 'grootmeesters' Rosa en Johnson en hun maçonnieke tempelarijstische genootschappen bestond grote rivaliteit. Beiden beschouwden hun organisatie als de legitieme erfgenaam van zowel de naam als ook de voormalige bezittingen(!) van de Tempeliers. Uiteindelijk kwam het tot een treffen tussen beide partijen, waarbij Rosa in een 'magisch duel' het onderspit dolf.

Johnsons 'alleenheerschappij' was van korte duur. De Duitse baron Karl Gotthelf von Hund richtte de 'Tempelorde van de Stikte Observantie' op. In tegenstelling tot Rosa en Johnson, die uiteindelijk werden ontmaskerd als zelfverrijkende oplichters, is Hund de geschiedenisboeken ingegaan als een zelfmisleidende fanaticus, of, zoals Roberts het verwoordde: *'he sincerely believed some*

²⁹ T. Fuller, *History of the Holy War* (origineel 1639; Londen 1840) 71.

³⁰ Partner, *The murdered magicians*, 100.

³¹ Ibidem, 102.

³² Barber, *The New Knighthood*, 317-318. Zie ook Partner, *The murdered magicians*, 103.

³³ Partner, *The murdered magicians*, 108.

³⁴ Ibidem, 109.

³⁵ Ibidem, 105.

³⁶ Barber, *The New Knighthood*, 318.

³⁷ Partner, *The murdered magicians*, 110-111.

of the rubbish he talked'.³⁸ Tijdens een bijeenkomst tussen Johnson en Hund in 1764 kwam Johnsons oplichterij aan het licht; hij kon zijn 'Grote Geheim' niet op tafel leggen. Hoewel beide partijen zich voor de gelegenheid hadden uitgedost in middeleeuws tenue en begeleid werden door middeleeuwse gardes, kwam het niet tot een veldslag. Johnson verkoos een snelle aftocht, maar werd door Hund gearresteerd en stierf uiteindelijk – zonder proces – in 1775 alleen in de cel.³⁹ In tegenstelling tot zijn voorgangers, had Hund wel een oplossing voor het probleem van het vermeende 'Grote Geheim' van de Tempelorde. Johnson had vanwege zijn Schotse afkomst beweerd deze kennis zelf te bezitten, wat uiteindelijk zijn ondergang is geworden. Hund daarentegen beweerde slechts de hoogst bekende leider te zijn van zijn organisatie. Boven hem stonden de zogenaamde 'Hogere Superieuren' die over de kennis beschikten, maar wiens identiteit vooralsnog strikt geheim was.⁴⁰

Het monopolie van de Strikte Observantie op de erfenis van de Tempeliers dreigde opnieuw in gevaar te komen toen in 1766 de Duitse pastor Joachim August Starck een nieuwe maçonnieke 'Tempelorde' oprichtte. Starck beriep zich echter niet op het ridderlijke aspect van de Tempeliers, maar op het klerikale. Zijn nieuwe orde, de 'Clerus van de Tempel', kon echter niet zonder de steun van de adel, die hij trachtte te verwerven door hen er van te overtuigen dat het ridderideaal afgedaan had in deze verlichte tijden en vervangen diende te worden door dat van de wetenschapper. Door zich te beroepen op teksten als Agrippa's *De occulta philosophica*, stuurde Starck het Tempelisme verder in de richting van de occulte sferen.⁴¹ Starcks onderscheid tussen Tempelridders en Tempelgeestelijken trachtte hij in de geschiedwetenschap te verantwoorden en heeft er toe geleid dat beide genootschappen in vrede naast elkaar konden bestaan. In 1772 fuseerden beide partijen tot één tempelaristische organisatie.⁴²

Na 1780 was de populariteit van de Tempeliers in de maçonnieke kringen op zijn retour. Starcks Clerus van de Tempel was al ontbonden en in 1782, tijdens een conventie van de Strikte Observantie in Wilhelmsbad, kwam ook de Strikte Observantie tot de conclusie dat de Tempelierbron was opgedroogd. Men besloot de Orde van de Strikte Observantie op te heffen en droeg daarvoor een aantal redenen aan. Allereerst kwamen de ordeleden tot de conclusie dat niet met zekerheid kon worden vastgesteld dat de Strikte Observantie daadwerkelijk de legitieme opvolger was van de middeleeuwse Orde van de Tempel. Daarmee was de hoop op het verkrijgen van de middeleeuwse bezittingen van de Tempelorde verloren. Bovendien had de alchemie, een populaire bezigheid onder de verlichte elite, geen nieuwe ontdekkingen opgeleverd, ondanks alle vermeende esoterische kennis waar de Orde over meende te beschikken. Ook had men de zoektocht naar Hunds 'Hogere Superieuren' uiteindelijk zonder resultaat moeten opgeven.⁴³ Tot slot was de organisatie onder politieke verdenking komen te staan, juist vanwege

³⁸ J.M. Roberts, *The mythology of the secret societies* (Londen 1972) 106-107.

³⁹ Partner, *The murdered magicians*, 119.

⁴⁰ Roberts, *The mythology of the secret societies*, 107.

⁴¹ Partner, *The murdered magicians*, 121.

⁴² Roberts, *The mythology of the secret societies*, 109.

⁴³ Een volledig verslag van het Convent van Wilhelmsbad is terug te lezen op de website van *Franc-Maçonnerie Française*, (http://www.fm-fr.org/fr/article.php3?id_article=85) ingekeken op 20-11-2004.

hun tempelaristische achtergrond.⁴⁴ Er werden verbanden gelegd tussen de eerder beschreven mythe van de 'Wraak van Molay' en het maçonnieke ritueel van de 'Wraak van Hiram', de vermoorde bouwmeester van de Tempel van Salomon. Door Hiram als de vermoorde grootmeester Jaques de Molay te identificeren, kreeg de van oorsprong symbolische rite een politiek lading. De wraak-ritus met de daarbijbehorende 'Graden van Wraak' konden op die manier wel eens gericht zijn tegen de nakomelingen van Filips de Schone, althans, zo meenden argwanende anti-maçonnieken. Dat deze angst leefde blijkt wel uit *La Tombeau de Jacques Molay* (1796), geschreven door Charles Louis Cadet de Gassicour (1769-1821), waarin hij een verband legt tussen de onthoofding van Lodewijk XVI en de vermeende 'Wraak van Molay'.⁴⁵ Al met al waren het redenen genoeg om de orde van de Strikte Observantie in 1782 te ontbinden.

De Tempelmythe in de openbaarheid en de politiek

De Vrijmetselarij heeft zich in de regel altijd onderworpen aan de wettelijke macht en heeft zelf nooit politieke doelen nagestreefd. Toch is de Strikte Observantie vanwege hun vermeende band met de middeleeuwse Tempeliers onder politieke verdenking komen te staan. Tegen de tijd dat het Tempelisme op zijn eind liep aan het einde van de achttiende eeuw, werd er in Zuid-Duitsland een semi-maçonniek geheim genootschap opgericht dat zich de 'Illuminati van Beieren' noemde. Zij achtten zich in geen enkel opzicht verbonden met de Tempeliers en ook stonden hun doelstellingen lijnrecht tegenover die van de Vrijmetselarij.⁴⁶ De Illuminaten hadden namelijk wel een politieke agenda. Echter voordat de door hun voorgestelde maatschappelijke hervorming kon worden uitgevoerd, werden zij door de overheid als potentieel gevaar herkend en opgedoekt.

De publiciteit rond deze organisatie was olie op het vuur in het (anti)revolutionaire klimaat in de periode van 1789 tot 1848. Een nieuwe maatschappelijke angst was geboren, die de ingrijpende politieke en sociale veranderingen van deze periode moest verklaren: de complottheorie.⁴⁷ Geleerde conservatieven van de achttiende en negentiende eeuw achtten het zeer plausibel dat de ingrijpende sociale en politieke veranderingen plaatsvonden 'omdat dit nu eenmaal door in het geheim opererende genootschappen is gepland'.⁴⁸ De Franse ex-Jezuïet Augustin de Barruel (1741-1820) projecteerde de complottheorie op de Tempeliers en hun opvolgers. Hij betoogde hoe anti-sociale leringen door de eeuwen heen werden doorgegeven via illustere genootschappen die zich aan de rand van de maatschappij bevonden. Dit beeld van historische continuïteit is tot in de twintigste eeuw populair gebleven.⁴⁹

⁴⁴ Partner, *The murdered magicians*, 128.

⁴⁵ Barber, *The New Knighthood*, 318.

⁴⁶ Partner benadrukt dit in *The murdered magicians*, 126. Roberts is echter wel van mening dat er een verband bestaat tussen de Illuminaten en de Vrijmetselarij/Orde van de Strikte Observantie (Roberts, *The mythology of the secret societies* 116-117). Bovendien zouden de Illuminati van Beieren volgens de website van de 'Grand Loge of British Columbia and Yukon' (http://freemasonry.bcy.ca/anti-masonry/webster_n.html) aanwezig zijn geweest op het Convent van Wilhelmsbad.

⁴⁷ Roberts, *The mythology of the secret societies*, 117.

⁴⁸ Ibidem 10.

⁴⁹ Ibidem, 15.

In Barruels werk wordt de antieke leer van de Manicheërs en de Gnostiek doorgegeven via middeleeuwse genootschappen zoals de Tempeliers en de Katharen, aan achttiende-eeuwse verdachte genootschappen zoals de *philosophes*, de Vrijmetselaars en bijvoorbeeld geheime genootschappen zoals de Illuminati van Beieren.⁵⁰ Daarmee maakte Barruel gebruik van hetzelfde principe van continuïteit waarmee bijvoorbeeld ook de humanist Agrippa verschillende ketterse sekten uit het verleden met elkaar in één occult verband bracht, en zoals ook de Vrijmetselarij dit model gebruikte voor het doorgeven van hun esoterische wijsheden. Barruel wilde echter aantonen hoe maatschappij-ontwortelende complottheorieën eeuwenlang zijn doorgegeven door verdachte groeperingen. Voor de tweede maal werden de Tempeliers veroordeeld, al was deze veroordeling meer in het bijzonder gericht tegen de Vrijmetselarij.

Onder invloed van de Romantiek zouden deze theorieën niet langer besloten blijven tot de maçonnieke loges, haar tegenstanders of een geleerde elite, maar werden zij door middel van de literatuur toegankelijk voor een veel groter publiek. Tijdens dit proces van popularisering transformeerden en radicaliseerden de Tempeliersmythen. Er verschenen verschillende varianten op de mysterieuze erfenis van de Tempelorde. Terwijl in maçonnieke kringen de 'erfenis' van de Tempeliers nog werd gezien als esoterische kennis, werd dit in de populaire literatuur al snel vertaald naar een schat van materiële rijkdommen.⁵¹ Een voorbeeld van deze negentiende-eeuwse popularisering van de Tempeliers was de oprichting van een nieuwe tempelarij. In 1804 werd de 'Nieuwe Tempel' opgericht in Frankrijk. Daarmee keerden de Tempeliers na een half millennium verbannen te zijn geweest terug naar eigen bodem. Het grote verschil tussen deze Neo-Tempelieren en de eerdere Duitse of maçonnieke varianten was dat de Neo-Tempelieren zich distancierden van de Vrijmetselarij. Hoewel zij zich beriepen op de esoterische achtergrond van de Tempeliers – die mythe was schijnbaar werkelijkheid geworden – wensten zij zich niet langer meer 'maçonniek' te noemen.⁵² Daarnaast waren er excentriekelingen zoals de Duitse journalist Theodor Reuss die de Orde van de Tempelieren van de Oriënt (O.T.O.) oprichtte, waarin een bijzondere nadruk zou worden gelegd op zogenaamde 'sexueel-religieuze' riten, afgeleid van de beschuldigingen aan het adres van de Tempelorde in 1307.⁵³

De 'Nieuwe Tempel' werd in 1840 al ontbonden. Toch wist de mythe te overleven. Dankzij de Romantische schrijver Gerard de Nerval werd de mythe aangepast en overgedragen op een nieuwe generatie die zich met hen wenste te identificeren. Nervals *Voyage en Orient* (1851) beschrijft hoe de Tempeliers de cultuurspleet tussen de Oriënt en Occident probeerden te overbruggen door middel van een synthese tussen het katholicisme en de wijsheden van Oosterse sektes.⁵⁴

⁵⁰ Barber, *The New Knighthood*, 319.

⁵¹ Barber, *The New Knighthood*, 319-320.

⁵² Partner, *The murdered magicians*, 135-136.

⁵³ Ibidem, 170. De O.T.O. bestaat nog steeds en heeft zelfs een website: voor de Amerikaanse afdeling is dat <http://oto-usa.org>. Er zijn ook enkele Europese sites. Inhoudelijk heb ik daarop niets kunnen vinden die wijzen op de 'beschuldigingen' die Partner maakt, al zegt dat natuurlijk niet alles. Vooral de hogere riten zijn een geheim voor niet-ingewijden.

⁵⁴ Gérard de Nerval, *Voyage en Orient* (3e druk, Parijs 1851).

Nerval ziet hierin tevens de wortels van de Vrijmetselarij. Daarmee omschrijft hij de Tempelorde als een rationele organisatie die zich verzette tegen het klerikaal-despotisme van de katholieke samenleving in de Middeleeuwen. De linkse 'Oppositie' herkende hierin haar eigen strijd tegen de rechts-conservatieve maatschappij waarin zijzelf leefden.

De wijsgerige en esoterische achtergrond van de Tempeliers, maakte in de achttiende eeuw vast onderdeel uit van het beeld over de Tempelorde. Ook negentiende-eeuwse historici speelden hierin een rol. De Franse historicus Michelet baseerde zijn opvattingen over de Tempeliers op het occulte, anti-maçonnieke werk van Hammer, *The mystery of Baphomet revealed*. Zelfs de kritische Leopold von Ranke onthield zich van een duidelijk oordeel over de Tempeliers in zijn wereldgeschiedenis.⁵⁵ Daarmee werden de speculaties over de mysterieuze Tempelorde alleen maar verder gevoed.

Tegen het einde van de negentiende eeuw trad er opnieuw een verandering op in de identiteit van de Tempeliers. Opmerkelijk genoeg verschoven de Tempeliers vanuit het linkse spectrum van de politiek naar conservatief rechts. Zij vertegenwoordigden steeds minder de middeleeuwse stem tegen het vermeende klerikaal-despotisme van de katholieke kerk, maar men begon de Tempeliers te zien als een select elitair geheim genootschap van technocratische heersers – overigens zonder aan mystiek of esoterisch terrein te verliezen. Binnen niet afzienbare tijd werd de Tempelorde geassocieerd met extreem-rechtse groeperingen zoals de 'British Union of Fascists'⁵⁶ en de Oostenrijks-Hongaarse 'Orde der Nieuwe Tempelieren' (niet te verwarren met de eerder genoemde Franse variant!) Deze Nieuwe Tempelieren fabriceerden een occulte stroming die zij de 'Ariosophie' noemden en waarin racisme en gnosis aan elkaar werden gekoppeld.⁵⁷

Conclusie: Een gefaald ideaal?

De hedendaagse conclusie over de veroordeling van de Tempeliers stelt dat het hun succes was, en niet hun tekortkomingen, die een einde maakte aan de Orde. De succesvolle veroordeling van Filips de Schone verketterde de Tempelorde. Deze 'verkettering' van de Tempeliers werd in de Renaissance bevestigd, al deed het toen weinig stof opwaaien. Pas in de achttiende eeuw werd het (ondertussen bevestigde) occulte beeld van de Tempeliers weer opgepakt. Het beeld van de Tempeliers werd daarbij zodanig bewerkt dat zij een belangrijke rol gingen spelen in de Vrijmetselarij. Het Humanisme en de Verlichting creëerden een nieuwe mythe waarin de Tempelorde getransformeerd werd van een geestelijke krijgsdienst naar een genootschap van ridderlijke magiërs.

Na de Franse Revolutie ontsnapte de mythe aan het besloten milieu van de Vrijmetselarij. Semi-maçonnieke organisaties identificeerden zich nu ook met deze ('maçonnieke') Tempeliers. De Tempeliersmythe kwam niet alleen meer in de publiciteit te staan omdat het tot de Romantische verbeelding van velen sprak, het kreeg nu ook een politiek jasje aangemeten. Halverwege de negentiende eeuw waren de Tempeliers niet alleen esoterische wijsgeren, zij waren tevens het verzet tegen het

⁵⁵ Leopold von Ranke, deel 8, *Illustrierte Weltgeschichte* (Berlijn 1931) 249.

⁵⁶ Partner, *The murdered magicians*, 166, 171.

⁵⁷ J.W. de Groot, 'Gnosis en raszuiverheid: De "Orde der Nieuwe Tempelieren" in het Oostenrijk-Hongarije van rond 1900', in: *Theoretische Geschiedenis* 25 (1998) 184-200, aldaar 184.

klerikaal-despotisme van de katholieke kerk. Daarmee waren zij in de negentiende eeuw de middeleeuwse voorouders van alles wat zich tegen de conservatieve gevestigde orde verzette. Aan het einde van de negentiende eeuw veranderde dat beeld en werden de Tempeliers geassocieerd met politiek 'rechts'.

Het is opvallend te zien hoe de Tempelorde keer op keer is beschuldigd van allerlei misdaden en zonden, waarop de Orde vervolgens 'uit het slijk werd getrokken' en haar slechte reputatie werd veranderd in iets positiefs. Zo verkoos de achttiende-eeuwse Vrijmetselarij de Tempelorde als haar middeleeuwse voorouder juist vanwege zijn omstrede reputatie in de Middeleeuwen. De ketterse praktijken waarvan de Tempeliers zijn beschuldigd werden niet ontkend, maar – enigszins omgevormd – benadrukt. Hetzelfde zien we opnieuw gebeuren in de negentiende eeuw, wanneer de Oppositie zich opeens kon identificeren met de 'anti-maatschappelijke' Tempeliers en in de twintigste eeuw, wanneer de mythe van de Tempeliers naar de rechterzijde van het politieke spectrum wordt verschoven.

Onder historici is ondertussen afgerekend met de mythe. De Tempelier is van magiër weer gedegradeerd tot 'krijger-monnik'. Echter buiten de geschiedwetenschap om, in de (populaire) literatuur en in maçonnieke kringen, spreekt deze mystieke mythe nog steeds tot de verbeelding. Dit neemt overigens niet weg dat de Tempeliers alleen de tand der tijd hebben doorstaan in een esoterische of occulte context; zij leefden ook voort in een meer wereldlijke of misschien 'middeleeuwse' sfeer. Al in de Renaissance verlangde men terug naar sommige elementen uit de Middeleeuwen, waaronder het ridderschap. De Romantiek gaf dit nostalgische sentiment een geweldige impuls. Historische romans zoals Walter Scotts *Ivanhoe* verspreidde deze fascinatie voor het middeleeuwse verleden onder een veel groter publiek dan ooit was gebeurd. De Tempelier heeft ook als Ridder van Christus altijd voortbestaan.

Wil een mythe kunnen overleven, dan moet het instaat zijn zich aan te passen aan een veranderende omgeving. Als ik iets duidelijk heb willen maken, dan is het wel dat de Tempeliersmythe juist daar toe in staat bleek. Sinds de veertiende eeuw is de mythe telkens weer opgepakt, veranderd en aangepast aan een veranderende samenleving. Dat dit nu juist met de Tempeliers gebeurde wordt daarmee nog niet verklaard. De onuitroeibaarheid van de mystieke Tempeliersmythen staat in nauw verband met de onuitroeibaarheid van een andere mythe die al sinds de Middeleeuwen de mens weet te fascineren en evengoed met de tijd is veranderd: het ridderideaal. Aan de mythe van de Tempeliers is het ridderideaal onlosmakelijk verbonden. Hoe occult of mystiek de Tempelier ook werd voorgesteld, aan de basis van de mythe stond de ridder. Juist omdat het niet mogelijk is de begrippen 'ridder' en 'Tempelier' van elkaar te scheiden, kan het succes van de mythe verklaard worden.

En om tot slot eens iets positiefs te zeggen over de daden van Filips de Schone en Clemens V: het is dankzij hun veroordeling dat in de Tempelier het mystieke samengaat met het ridderlijke, waardoor zich een 'fantastische' mythe heeft kunnen ontwikkelen die vandaag de dag nog steeds populair is. Of het nu gaat om een spannend boek, een esoterisch genootschap of een documentaire op *Discovery Channel*, ook de mens van de 21^e eeuw wordt nog steeds geboeid door de 'mystieke tempelridder'.

Tussen droom en daad

Vrouwen over ideaal en praktijk van geboortebeperkende maatregelen. Een enquête uit het begin van de jaren '50 van de twintigste eeuw

• Onno Boonstra

Aan het eind van de jaren '40 van de vorige eeuw ontstond er in Nederland grote commotie rond het 'geboortenvraagstuk'. Al enige jaren voorafgaande aan, maar met name direct na afloop van de Tweede Wereldoorlog, waren de geboortecijfers in het land enorm aan het toenemen, zonder dat er zicht leek op een spoedige daling. Diverse maatschappelijke groeperingen begonnen zich zorgen te maken over de morele, sociale en economische consequenties van deze ontwikkeling: het 'geboortenvraagstuk' was geboren. Ook in wetenschappelijke kring ontstond belangstelling voor de achtergronden van de geboortestijging. Het leidde ertoe dat in 1949 een uitgebreid wetenschappelijk werd onderzoek geëntameerd naar de ideeën die er in de samenleving leefden ten aanzien van huwelijk en gezinsvorming. Een wetenschappelijk comité werd ingesteld om voor de uitvoering van dat onderzoek zorg te dragen. De aldus gevormde Commissie voor het Geboorte-onderzoek had grootse plannen, maar uiteindelijk werd daar maar een bescheiden gedeelte van gerealiseerd.

Dit artikel beschrijft een van de drie onderzoeken die inderdaad ten einde werden gebracht. Het betreft de 'gehuwde-vrouwen-enquête': een survey-onderzoek onder gehuwde vrouwen naar de wenselijkheid en praktijk van geboortebeperkende maatregelen binnen het huwelijk. Over de resultaten die dit onderzoek opleverde is slechts summier gerapporteerd. Toch biedt die publicatie de mogelijkheid om er enige nieuwe conclusies aan te ontleen. Die mogelijkheid wordt in dit artikel onderzocht. Daaraan voorafgaand wordt een kort exposé gegeven over hetgeen de Commissie voor het Geboorte-onderzoek voor ogen stond en uiteindelijk heeft uitgevoerd.

Het geboortenvraagstuk

Direct na beëindiging van de Tweede Wereldoorlog werd de Nederlandse overheid geconfronteerd met een lange reeks problemen die onoverkomelijk leken maar desondanks snel om een oplossing vroegen. Honderdduizend met name joodse Nederlanders waren in Duitse vernietigingskampen om het leven gebracht; er was een aanzienlijke oorlogsschade ontstaan, die snel moest worden hersteld. De economie van Nederland was echter nog lang niet in staat om deze klappen op te vangen. Integendeel, de economische schade die in de jaren 1940-1945 door de Duitsers was aangericht zorgde ervoor dat de productiviteit in de eerste jaren na de oorlog ver achterbleef bij die in de laatste jaren van het Interbellum.

Gedurende deze economisch sombere jaren tekende zich op maatschappelijk terrein een ontwikkeling af, die de overheid eveneens grote zorgen baarde. Het was de snelle groei van de Nederlandse bevolking. Vanaf het laatste kwart van de

negentiende eeuw, tot in de jaren '30, waren de geboortecijfers in Nederland langzaam aan het dalen geweest: van meer dan 350 kinderen per jaar per 1000 inwoners rond 1875 naar iets meer dan 200 rond 1935.¹ Maar in de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog begonnen de geboortecijfers weer te stijgen, vooral in de grote en middelgrote gemeenten van het land. Deze trend zette zich in de oorlogsjaren door tot in 1944, toen een geboortecijfer van 240 werd gemeten. In 1945 daalde het geboortecijfer naar 230, maar steeg het jaar daarop scherp tot boven de 320. De geboortegolf was een feit. In de laatste jaren van het decennium 1940-1950 was weliswaar weer een daling zichtbaar, maar het had er alle schijn van dat het niveau van de geboortecijfers zich voor langere tijd boven dat van 1935 zou handhaven. En dat was een probleem. Hoge geboortecijfers waren een direct gevolg van of een hogere huwelijksfrequentie of een hogere huwelijksvruchtbaarheid. Een hogere huwelijksfrequentie hield in dat er veel meer mensen gingen trouwen en – hoogstwaarschijnlijk – een gezin gingen stichten; een hogere huwelijksfrequentie betekende dat in vele bestaande huwelijken gezinsuitbreiding in aantocht was. Op korte termijn zorgde deze ontwikkeling voor twee economische problemen. Allereerst moesten met het geringe nationaal inkomen meer monden worden gevoed. En ten tweede zochten veel van deze nieuwe of grotere gezinnen naarstig naar huisvesting, die echter vanwege de oorlogsschade en de geringe economische armslag van de Nederlanders bijzonder moeilijk te vinden was. De oplossing om families die bedeed waren met ruimere woningen te verplichten tot het inkwartieren van woningzoekenden was op zichzelf een sterke oplossing, maar de aversie tegen deze maatregel was van dien aard dat men begreep dat ze hoogstens tijdelijk soelaas kon bieden voor het lenigen van de woningnood. Een veel betere oplossing zou zijn wanneer het aantal gezinnen of de grootte van gezinnen kon worden beperkt. Beperking van het aantal gezinnen kon worden bevorderd door een actieve emigratiepolitiek te gaan voeren; beperking van de gezinsgrootte kon bewerkstelligd worden op twee manieren, namelijk door het uitvaardigen van overheidsmaatregelen, of door het bewerkstelligen van een mentaliteitsverandering. Dat de overheid geboortebeperkende maatregelen in uitvoering zou nemen was in Nederland uitgesloten. Grote groepen van de samenleving behoorden tot religieuze gemeenschappen die daar faliekant tegen waren. Samen met de liberalen, voor wie het ingrijpen van de overheid in het privé-leven van individuen onaanvaardbaar was, was hun politieke gewicht van dien aard dat dergelijke bevolkingspolitieke maatregelen nooit tot regeringsbeleid gemaakt zouden kunnen worden. Het bewerken van de publieke opinie ten faveure van individuele geboortebeperking zou misschien meer succes kunnen hebben. Maar ook dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Voordat een mentaliteitsverandering gerealiseerd zou kunnen worden was het noodzakelijk om een goed inzicht te krijgen in de sociaal-psychologische en maatschappelijke factoren die invloed zouden kunnen uitoefenen op de omvang van het aantal geboorten.

¹ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981) 123.

De Commissie voor het Geboorte-onderzoek

Het is vanuit dit perspectief dat in maart 1949 door het Isonevo, het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, gevestigd te Amsterdam, een speciale Commissie voor het Geboorte-onderzoek in het leven werd geroepen. De kern van de commissie bestond uit door drie hoogleraren sociologie. E.W. Hofstee (Wageningen) was voorzitter, J.P. Kruijt (Utrecht) vice-voorzitter en S.J. Groenman (Utrecht) secretaris. Onder de overige leden van de commissie trof men andere bekende sociale wetenschappers aan als P.J. Bouman (Groningen), H.J. Keuning (Groningen) en F. van Heek (Leiden), maar daarnaast ook personen die minder direct betrokken waren bij het wetenschappelijk bedrijf, zoals ambtenaren van CBS en het Centraal Planbureau.²

De commissie ging voortvarend te werk. Nog in hetzelfde jaar verscheen een brochure waarin het doel en werkprogramma van de commissie werd uiteengezet. Het doel van de commissie werd als volgt omschreven:

Zowel om wetenschappelijke als om praktische redenen is het dan ook noodzakelijk, dat opnieuw wordt onderzocht, welke de maatschappelijke achtergronden zijn, welke de omvang van het aantal geboorten beïnvloeden.³

Met veel omhaal van woorden benadrukte de commissie dat ze voor zich geen taak zag weggelegd voor directe adviezen van bevolkingspolitieke aard aan de overheid. Maar dat dat indirect heel goed zou kunnen gebeuren, besepte ze zeker, gezien de slotregels van de brochure:

Als haar uiteindelijk doel ziet zij slechts vermeerdering van kennis, verheldering van inzichten en het zoeken van verklaringen omtrent het feitelijk gebeuren, dat zich afspeelt op het terrein, waarover haar onderzoek zich uitstrekt. Daarmee hoopt zij de wetenschap te dienen en de Overheid een grondslag te kunnen bieden voor haar beleid in het belang van onze Nederlandse bevolking.

Het onderzoeksprogramma van de Commissie voor het Geboorte-onderzoek

In de reeds eerder genoemde brochure *Ontstaan, doel en werkprogramma* werden de contouren omschreven van een omvangrijk onderzoeksprogramma waaraan de commissie leiding zou gaan geven. De commissie was van mening dat vele aspecten van invloed zouden kunnen zijn op de ontwikkeling van de geboortecijfers en derhalve in het onderzoek dienden te worden betrokken. Ze kwam tot het volgende lijstje:

- Godsdienstige verschillen;
- Verschillen in welstand en maatschappelijke positie;
- De invloed van sociale wetgeving, groeiende sociale zekerheid en belastingpolitiek;

² Meer over de activiteiten van de Commissie voor het Geboorte-onderzoek is te vinden in J. Winkels, *ISONEVO. Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (Amsterdam 1982) 43-47; H.J. Heeren, 'Groenman als demograaf', in: J.E. Ellemers e.a., (red.), *Perpetuum mobile. Thema's en toepassingen in de sociologie van Groenman* (Assen 1974) 60-66.

³ *Ontstaan, doel en werkprogramma van de Commissie voor het Geboorte-onderzoek* (Amsterdam 1949) 16.

- De ontwikkelingen in de economische structuur en conjunctuur;
- Verschillen tussen stad en platteland;
- De betekenis van algemene culturele invloeden;
- Het effect van verschillen in intelligentie en ontwikkeling;
- De gevolgen van de emancipatie van de vrouw en haar gewijzigde positie in huis en maatschappij;
- De veranderde plaats van het gezin in de samenleving;
- De betekenis van de opinievorming en voorlichting ten aanzien van de gezinsgrootte

Samenvattend noteerde de commissie:

Het betreft hier de psychologische achtergrond van de voortplanting en dit houdt in, dat, wil inzicht in en verklaring van de onderlinge afwijkingen en verschillen worden verkregen, de werking van sociale, economische, culturele, godsdienstige en andere genoemde factoren en feiten psychologisch dient te worden doorgrond. Daarbij zal er rekening moeten worden gehouden, dat geboortebeperking en geboortetoeëneming, kortom alle veranderingen in het geboortecijfer, waarschijnlijk veel meer als een sociaal- en massapsychologisch verschijnsel dan als een individueel psychologisch verschijnsel moeten worden beschouwd.

Hoe nu onderzoek te doen naar dit conglomeraat aan mogelijke effecten op geboortebeperking en geboortetoeëneming? Er werd gekozen voor een opzet die drie soorten analyses omvatte. Ten eerste zou een statistisch-beschrijvend onderzoek moeten worden gedaan naar de ontwikkeling van de geboortecijfers en de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland vanaf 1876 tot 1947. Dit onderzoek was bedoeld om de overige analyses van een cijfermatige, statistische onderbouwing te voorzien. Het verscheen dan ook al spoedig.⁴ Ten tweede zouden deelonderzoeken moeten worden gestart waarin enige specifieke macro- en mezo-sociologische elementen onder de loop werden genomen die van invloed konden zijn op de ontwikkeling van de geboortecijfers: de sociale en economische achtergronden van de loop der geboortecijfers, de ontwikkeling van de vrouwenbeweging, de invloed van de sociale wetgeving en overeenkomstige maatregelen op het kindertal, en naar de aard en invloed van de opinievorming en voorlichting over de gezinsgrootte.

De derde soort was het meest gedurfd, omdat deze de bedoeling had tot de kern van de psychologie van de voortplanting door te dringen. Het betrof een survey-onderzoek, waarin aan vrouwen zou moeten worden gevraagd naar hun opvattingen omtrent de gewenste gezinsgrootte om daarin de werking van sociale, economische, culturele en godsdienstige factoren op de voortplanting te ontdekken.

Een survey-onderzoek door middel van twee enquêtes

In publicatie no 1 van de Commissie voor het Geboorte-onderzoek is opgemerkt, dat verschillende aspecten van het geboortevraagstuk

⁴ Eerste resultaten van een statistische analyse van de loop der geboortecijfers in Nederland (Amsterdam 1949).

ontsnappen aan de algemene statistische waarneming of daarmee niet kunnen worden bereikt. Dit geldt bijv. voor een inzicht in de bestaande mentaliteit ten aanzien van de gezinsuitbreiding en van de veranderingen welke in dit opzicht plaats vinden. Wil men zich een beeld vormen omtrent hetgeen hierover onder de verschillende lagen van de bevolking leeft, dan zal men zich door rechtstreeks contact hiervan op de hoogte moeten stellen.⁵

Om dit doel te bereiken werd een survey-onderzoek opgezet, en wel in de vorm van twee enquêtes. De eerste enquête was gericht op gehuwde vrouwen die, net als hun man, voor de eerste keer getrouwd waren. Tussen april 1949 en november 1950 werden 2300 vragenlijsten verzonden aan 350 huisartsen, die zelf mochten kiezen aan wie ze het formulier overhandigden. De enquête bevatte een tiental vragen. Twee daarvan hadden direct betrekking op de eventuele geboortebeperkende maatregelen die het echtpaar had genomen:

- Had U bij het aangaan van Uw huwelijk een bepaald voornemen tot regeling van Uw kindertal?
- Indien U bij Uw huwelijk of later regeling van Uw kindertal nuttig of wenselijk achtte, heeft U daartoe te eniger tijd zwangerschap trachten te voorkomen of uit te stellen?⁶

In de overige vragen werd om informatie verzocht over leeftijd, godsdienst, opleidingsniveau, beroep, beroep van de echtgenoot, de grootte van het huidige gezin en de grootte van het gezin waaruit de vrouw afkomstig was.

De tweede enquête startte in het voorjaar van 1950. In de elf grootste steden van het land werden formulieren verstuurd naar enige duizenden vrouwen die volgens de burgerlijke stand in ondertrouw waren gegaan. Het enquêteformulier bevatte acht vragen. De twee belangrijkste vragen betroffen het gewenst kindertal en de fasering van de gezinsplanning:

- Indien U het voor het zeggen had, hoeveel kinderen zoudt U voor Uw toekomstig gezin het meest ideaal vinden?⁷
- Hoopt U zo spoedig mogelijk kinderen te krijgen?⁸

Deze twee vragen werden vergezeld van enige vragen naar de sociale, economische en culturele achtergrond van de respondenten: leeftijd, beroep van respondent en toekomstige echtgenote, godsdienst en grootte van het gezin waaruit men afkomstig was.

Rapportages over de enquêtes

Het is duidelijk dat de twee enquêtes complementair waren opgezet met het doel om een gezamenlijk beeld te kunnen oproepen van het gedachtegoed van vrouwen

⁵ A.E. Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin*, I. Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage (Amsterdam 1951) 15.

⁶ A.E. Diels en S.J. Groenman: 'Gesprekken met gehuwde vrouwen omtrent geboorteregeling', in: *Sociaal-wetenschappelijke verkenningen. Uitgave bij gelegenheid van het 15-jarig bestaan van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (Assen 1957) 98-109, 99.

⁷ A.E. Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen* I, 42.

⁸ Ibidem, 63.

over de gezinsomvang en gezinsplanning in hun toekomstig of bestaand huwelijk. Tot zo'n gezamenlijk beeld, bijvoorbeeld door middel van een samenvattende publicatie, is het echter nooit gekomen. Ook over de enquêtes afzonderlijk is slechts summier gerapporteerd. De resultaten van de ondertrouw-enquête leverde nog twee rapporten op. De eerste, uit 1951, bevatte de resultaten van de enquête in de drie grote steden, waar het aantal afgenomen enquêtes het snelst verzameld was.⁹ De tweede, met de resultaten uit de overige zeven steden, kwam twee jaar later uit.¹⁰ Beide rapporten bevatten weinig cijfermateriaal; de meeste pagina's zijn gevuld met schriftelijk commentaar van de geënquêteerden op de gestelde vragen.

Maar vergeleken met de rapportage over de gehuwde-vrouwen-enquête bieden de twee publicaties een overvloed aan gegevens. Over de uitkomsten van de gehuwde vrouwen enquête is namelijk nog veel marginaler gerapporteerd. De enige publicatie waarin enige uitkomsten van het onderzoek werden beschreven was een kort artikel dat in 1957 verscheen in een feestbundel ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk.¹¹

De gehuwde-vrouwen-enquête

Naar de reden waarom over de gehuwde-vrouwen-enquête zo gebrekkig is gerapporteerd kan slechts worden gegist. Het zou kunnen zijn dat het onderzoek in de loop van de jaren aan belang begon in te boeten: de stijging van de geboortecijfers bleek slechts een tijdelijke onderbreking van de trend te zijn; reeds in het begin van de jaren vijftig daalden de cijfers naar een niveau dat nauwelijks uitkwam boven dat van de jaren dertig.¹² Een andere reden voor de gebrekkige rapportage is vermoedelijk het besef dat de enquête volstrekt niet representatief was afgenomen: door de verspreiding ervan zonder nadere instructie over te laten aan huisartsen was tegen alle statistische regels gezondigd; dat slechts 800 van de 2300 vragenlijsten werden teruggestuurd, waarvan er uiteindelijk 766 bruikbaar bleken, deed de representativiteit evenmin veel goed. Maar wellicht was de belangrijkste reden dat de interpretatie van de resultaten danig werd bemoeilijkt door een ernstig methodologisch probleem. Wat was het geval? Op basis van de twee bovengenoemde vragen kon men de geënquêteerde vrouwen in vier groepen indelen:

- Groep I: vrouwen die niet het voornemen hadden om het kindertal te regelen en daar ook (nog) niet toe zijn overgegaan;
- Groep II: vrouwen die niet het voornemen hadden om het kindertal te regelen maar daartoe later wel zijn overgegaan;
- Groep III: vrouwen die wel het voornemen hadden om het kindertal te regelen maar daar (nog) niet toe zijn overgegaan;
- Groep IV: vrouwen die wel het voornemen hadden om het kindertal te regelen en daar inderdaad toe zijn overgegaan

⁹ Ibidem.

¹⁰ A.E. Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin*, II. Arnhem, Eindhoven, Enschedé, Groningen, Haarlem, Nijmegen, Tilburg en Utrecht. (Amsterdam 1953).

¹¹ A.E. Diels en Sj. Groenman: 'Gesprekken met gehuwde vrouwen omtrent geboorteregeling'.

¹² E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 123.

Met deze indeling was het onmogelijk om in Groep I een onderscheid te maken tussen vrouwen die nog niet tot geboortebeperking waren overgegaan, maar daar uiteindelijk wel toe zouden besluiten, en degenen die bewust nooit tot geboortebeperking zouden overgaan. Het zorgde er voor dat Groep I voornamelijk bestond uit vrouwen jonger dan 25 jaar en vrouwen ouder dan 45. Ook Groep III is gevarieerd samengesteld: er zullen jonge vrouwen toe behoren, maar ook oudere vrouwen, die problemen hebben ondervonden bij het krijgen van kinderen.

Een nadere analyse

Hoe het ook zij, de rapportage is van dien aard dat er misschien toch wat meer conclusies uit getrokken kunnen worden dan in het artikel uit 1957 is gebeurd. De basisgegevens waren als volgt. Tot Groep I behoorden 258 vrouwen, tot Groep II 237, tot Groep III 43 en tot Groep IV 228. Een ruime meerderheid (76 procent) viel dus in de groepen II, III en IV en blijkt maatregelen tot beperking van het aantal kinderen te hebben genomen, of van plan te zijn (geweest) om zulks te doen. Een kleine minderheid (Groep I, 24 procent) heeft geen regelingen tot voorkoming van zwangerschap getroffen, maar tot die groep behoorden ook jonge vrouwen die daar in de toekomst wellicht wel toe zouden kunnen overgaan. Van de vrouwen die daadwerkelijk geboortebeperkende maatregelen hadden genomen, was de helft daarmee begonnen gedurende het huwelijk (Groep II); de andere helft (Groep IV) had al bij de start van het huwelijk het voornemen gehad om het kindertal te reguleren.

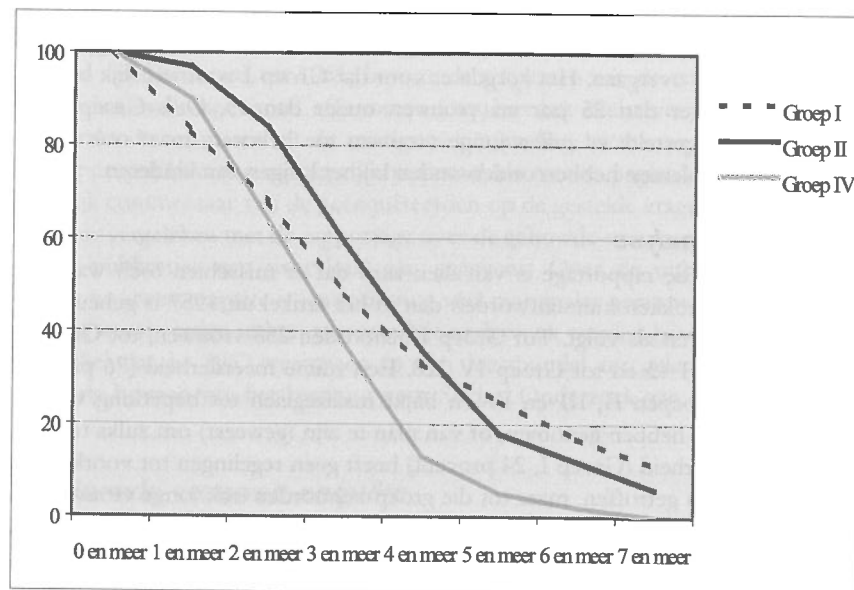
Vanwege het geringe aantal vrouwen in groep III, is in het oorspronkelijke artikel alleen voor vrouwen die behoorden tot de groepen I, II en IV aangegeven hoeveel kinderen uit hun huwelijk waren voortgekomen. Een herschikking van deze cijfers levert de volgende tabel op:

Tabel 1. Aantal kinderen per huwelijk per groep van vrouwen. Percentages

aantal kinderen	Groep I	Groep II	Groep IV
geen	17	3	10
1	15	13	24
2	20	25	29
3	15	23	24
4	8	18	8
5	8	6	3
6	6	6	2
7 en meer	11	6	0

Bron: A.E. Diels en Sj. Groenman: 'Gesprekken met gehuwde vrouwen omtrent geboorteregeling', 101.

Op basis van Tabel 1 zijn aflopende cumulatieve percentages te berekenen, die in Figuur 1 zijn weergegeven.

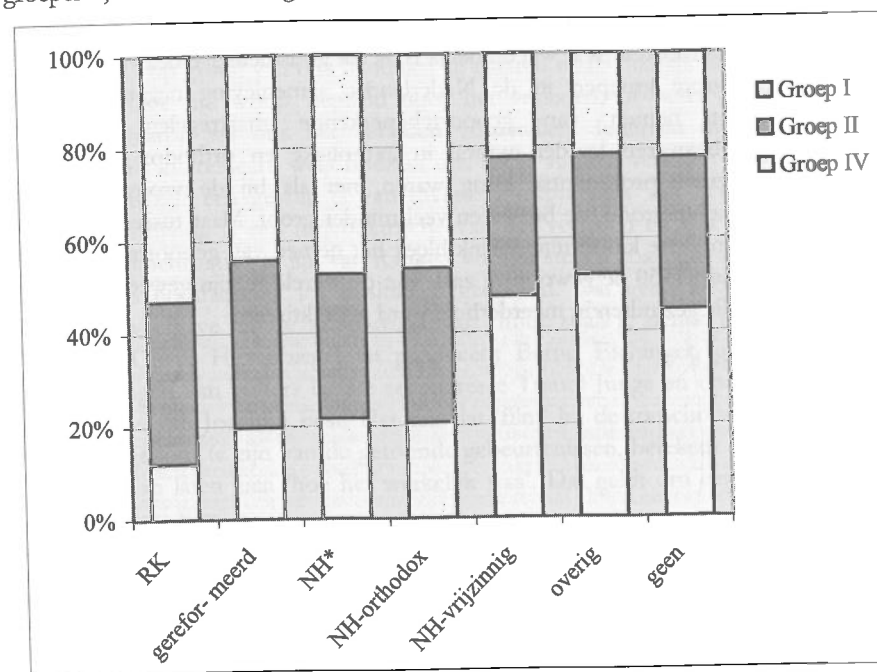
Figuur 1. Aantal kinderen per huwelijk per groep van vrouwen. Cumulatieve percentages

Figuur 1 laat zien dat volgens de enquête 83 procent van de vrouwen in Groep I één of meer kinderen had (namelijk 100 procent- de 17 procent vrouwen zonder kinderen). In Groep II was dat percentage 97 en groep IV 90. Laten we de vrouwen met 1 kind buiten beschouwing, dan dalen de percentages in Groep I naar 68 procent, in Groep II naar 84 procent en in Groep IV naar 64 procent. Drie of meer kinderen hebben respectievelijk 48 procent van de vrouwen in Groep I, 59 procent in Groep II en 37 procent in Groep IV, enzovoort.

Uit de tabel en de figuur blijkt nogmaals de anomalie van Groep I: het is de groep die zowel het grootste aantal vrouwen zonder kinderen (17 procent) als het grootste aantal vrouwen met zeven of meer kinderen (11 procent) bevat. Daarnaast is de overeenkomst in de grafiek tussen Groep II en Groep IV opvallend. De curves volgen hetzelfde patroon, zij het dat het huwelijk van vrouwen in Groep IV gemiddeld een kind minder heeft voortgebracht dan het huwelijk van vrouwen in Groep II.

Gevraagd naar de motieven om al of niet voor geboortebeperkende maatregelen te kiezen, werd een scala aan antwoorden gegeven. In Groep I antwoordde een grote meerderheid van de vrouwen (64 procent) dat men alles aan zijn natuurlijk beloop wenste over te laten; een ander veelgenoemd argumenten was dat er vanuit het geloof bezwaren tegen bestonden (27 procent). Ook werd genoemd dat men onbekend was met middelen tot geboortebeperking (22 procent). Vrouwen in Groep II gaven aan dat zij uiteindelijk waren overgaan tot beperking van de zwangerschap uit financiële (51 procent) of gezondheidsoverwegingen (31 procent), of om de perioden tussen de zwangerschappen te vergroten (30 procent). Financiële motieven speelden ook een rol bij de vrouwen van Groep IV (55 procent), evenals de wens om de geboorten te spatiëren (40 procent).

Uit de rapportage van Diels en Groenman wordt niet goed duidelijk of de verdeling van de vrouwen over de vier groepen in zekere mate bepaald wordt door de sociale, economische of culturele omstandigheden waaruit de vrouwen voortkwamen. In Groep I kwamen relatief veel vrouwen met alleen een lagere-school-opleiding voor, in Groep IV relatief weinig. In Groep IV bleven meer vrouwen ook tijdens het huwelijk werken dan in Groep I. De beroepsarbeid van vrouwen in Groep I was voorafgaande aan het huwelijk voornamelijk huishoudelijk werk geweest, terwijl het Groep IV juist ging om hoofdarbeid. Alleen wat betreft de kerkelijke gezindte van de vrouw zijn enige cijfers vermeld, die zich voor een nadere interpretatie lenen. Zie Figuur 2, die per kerkelijke gezindte de verdeling over de groepen I, II en IV te zien geeft.

Figuur 2. Verdeling van kerkelijke gezindte per groep van vrouwen

Probleem bij Figuur 2 is dat informatie over de kerkelijke gezindte van de vrouwen van Groep III ontbreekt. De groep is echter zo klein, dat de gepresenteerde cijfers waarschijnlijk niet al te zeer worden verstoord.¹³

Figuur 2 laat zien dat kerkelijke gezindte voor aanzienlijke verschillen zorgde. Katholieke, gereformeerde en orthodox-hervormde vrouwen behoorden voor het overgrote gedeelte tot Groep I en II (samen rond de 80 procent) en wezen dus geboortebeperkende maatregelen op voorhand af, en hielden zich tijdens hun huwelijk voor meer dan 40 procent aan dit gebod (Groep I)¹⁴. Vrijzinnig hervormde

¹³ De spreiding naar kerkelijke gezindte van vrouwen in Groep III zal vermoedelijk lijken op die van vrouwen in Groep IV. Als dat zo is, zullen de uitkomsten van Figuur 2 nog pregnanter worden dan ze nu al zijn.

¹⁴ Tijdens de enquête is aan een kwart van de hervormde vrouwen vergeten te vragen of ze tot de orthodoxe of vrijzinnige richting behoorden. Ze vormen kolom NH* in Figuur 2. Het lijkt erop dat NH* vooral orthodox-hervormde vrouwen betrof.

vrouwen, alsmede vrouwen zonder of met een andere godsdienst kozen daarentegen voor meer dan 40 procent bij voorbaat voor geboortebeperkende maatregelen (Groep IV), terwijl 80 procent (Groep II en IV) deze maatregelen uiteindelijk ook toepaste. Uit Figuur 2 blijkt dat er enorme scheiding bestond tussen het orthodox protestantisme en katholicisme aan de ene kant en het vrijzinnig protestantisme en atheïsme aan de andere.

Conclusie

'De gang van het geboortencijfer, die zich aan ons als regelmatig voordoet, wordt blijkbaar bepaald door een rijk gevarieerd krachtenveld', schreven Diels en Groenman aan het einde van hun rapportage over de gehuwde-vrouwen-enquête. De cijfers in hun rapport ondersteunen die conclusie niet echt, omdat daarvoor te veel gegevens ontbreken. Wat wel duidelijk is, is dat godsdienstige bezwaren er voor zorgden dat grote groepen in de Nederlandse samenleving negatief stonden tegenover het nemen van geboortebeperkende maatregelen. Dergelijke godsdienstige bezwaren leefden vooral in katholieke en orthodox-protestantse kring. In vrijzinnig-protestantse kring waren, net als bij de vrouwen zonder godsdienstige achtergrond, de bezwaren veel minder groot. Maar tussen droom en daad gaapte een grote kloof: uiteindelijk bleek het nemen van geboortebeperkende maatregelen anno 1950 de gewoonste zaak van de wereld te zijn geweest, die door vrouwen van alle gezindten in meerderheid werd gepraktiseerd.

De laatste dagen van Hitler

Een beschouwing over *Der Untergang*¹

• Thomas Mertens

Een van de dingen die mij nog steeds verrassen, is het nochtans tamelijk triviale inzicht dat het verleden in de ontologische zin van het woord niet bestaat. We leven permanent in het heden. Het verleden is er niet meer en de toekomst bestaat nog niet. Dat betekent niet dat toekomst en verleden niet belangrijk zouden zijn. Meestal handelen wij en nemen wij beslissingen, al dan niet weloverwogen, met het oog op de toekomst. Wij laten ons dan leiden door inschattingen van hoe de toekomst er op grond van ons handelen of nalaten waarschijnlijk uit zal zien. En de tegenwoordige tijd wordt bepaald door het verleden, of beter gezegd door de wijze(n) waarop wij ons het verleden voorstellen. Iedereen die zich voor de geschiedenis interesseert, weet hoezeer ons beeld van dat verleden en daarmee ook dat van onszelf een gevolg is van diverse interpretaties van het verleden. Elke geschiedschrijving is een (re)constructie van het verleden en elke poging om een bepaalde gebeurtenis - in lijn van Ranke - voor te stellen zoals die werkelijk geweest zou zijn is noodzakelijk tot mislukken gedoemd. Dat geldt zeker ook voor de filmische weergave van de laatste dagen van Hitler, zoals te zien in *Der Untergang* van regisseur Oliver Hirschbiegel en producent Bernd Eichinger, gebaseerd op de aantekeningen van Hitlers laatste secretaresse Traudl Junge en op de gelijknamige monografie van Joachim Fest. Het feit dat 'film' bij de toeschouwer de suggestie wekt deelgenoot te zijn van de getoonde gebeurtenissen, betekent nog niet dat een film ons kan laten zien 'hoe het werkelijk was'. Dat geldt om een aantal redenen zeker bij deze film.

Ten eerste is daar de figuur van Hitler zelf. Weinig historische figuren spreken zo zeer tot de verbeelding als Hitler. Hij is niet alleen het object van studie van een ware stortvloed aan literatuur (in *White Noise* laat Don DeLillo iemand op succesvolle wijze een 'Department van Hitler Studies' oprichten), maar hij is een icoon of een embleem geworden. In de geschiedenis is het een komen én gaan van belangrijke historische figuren, maar als de belichaming van het kwaad blijft Hitler aanwezig op een unieke manier, namelijk als referentiepunt om anderen zoals Milosevic of Saddam Hoessein mee te diskwalificeren. Een film over Hitler zal dus onvermijdelijk vanuit een bepaald voor-verstaan (Gadamer) of met een bepaald idee worden gemaakt en worden waargenomen. In dit verband kan aan *Der Untergang* de interessante vraag gesteld worden naar het beeld van Hitler dat uit de film naar

¹ Het hier voorliggende is een bewerking van een lezing voorafgaand aan de eerste vertoning van de film in LUX Nijmegen op 03-11-2004. Gebruikte literatuur: J. Fest, *De ondergang. Hitler en het einde van het Derde Rijk* (Amsterdam 2004); J. Fest, 'De bekrompen burger heeft gewonnen', *NRC Handelsblad* (5 februari 2005); A. Grunberg, 'Waarom wij joden haten', *NRC Handelsblad* (12 november 2004); I. Kershaw, 'Der Führer küsst, der Führer isst Schokolade', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (17 september 2004); I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship* (Londen, 4th edition, 2000); H. Mulisch, *Stiegfried. Een zwarte idylle* (Amsterdam 2001); R. Ockhuysen, 'Het naakte spook', *De Volkskrant* (4 november 2004); W. Wenders, 'Tja, dann wollen wir mal', *Die Zeit* nr. 44 (2004).

voren komt. Welke Hitler zien we hier? Zien we hem hier als de sterke dictatoriale (be)heerser van het Derde Rijk en maken we als gevolg daarvan hier (het einde van) de geschiedenis van het Derde Rijk mee als de uiterste consequentie van de intenties en van de mislukte doelstellingen van Hitler en consorten? In deze interpretatie wordt gesteld dat het Nazisme niets zou zijn zonder Hitler en diens beginselprogramma. Zonder hem zou de geschiedenis van Europa geheel anders zijn verlopen. Of verzet de film zich tegen een dergelijk 'intentionalistische' benadering en kiest zij voor de relatief nieuwe 'structuralistische' benadering, waarin de nadruk gelegd wordt op het chaotische karakter van het leiderschap binnen het Derde Rijk. Nazi Duitsland zou helemaal geen goed geoliede totalitaire staat geweest zijn, maar juist zijn gekenmerkt door een multi-dimensionele machtsstructuur met verschillende, met elkaar rivaliserende machtscentra. Is Hitler hier een 'zwakke dictator' die zijn macht moest delen met anderen, met de conservatieven, met de machtscentra rond Goering en Himmler en met de Wehrmacht in het begin en aan het einde van zijn regime?

De keuze voor een van deze benaderingen is natuurlijk van grote invloed voor de vraag naar de politieke verantwoordelijkheid van anderen binnen en buiten het regime. Hoe invloedrijker en unieker de persoon van Hitler, des te zwaarder diens schuld en des te moeilijker om morele lessen te trekken uit deze geschiedenis. Omgekeerd: als Hitler een weliswaar belangrijke, maar toch relatieve betekenis had, dan is de medeplichtigheid voor het Nazisme van de leidende Duitse elites binnen en buiten het leger des te groter. Vooral onmiddellijk na de ondergang, in mei 1945, ten tijde van de denazificatie en de processen van Neurenberg was de neiging groot om alle schuld op de oppermachtige, maar gelukkig afwezige Hitler te schuiven. Later is dat beeld veranderd en groeide het inzicht dat de misdaden van de nazi's bedreven werden door 'gewone Duitsers'. Nu *Der Untergang* zo uitdrukkelijk Hitler tot centrale figuur maakt, lijkt de film te kiezen voor de eerste interpretatie.

Dit leidt tot de tweede reden waarom het thema 'Hitler' nooit onbevooroordeeld of 'objectief' kan worden voorgesteld, en die is het gevolg van het feit dat zijn naam onlosmakelijk verbonden is met de Holocaust, met de genocide op de Joden, op de Roma en de Sinti en op andere grote minderheidsgroeperingen. Een samenleving als de Duitse, in wier naam deze misdaad is begaan, kan niet anders dan naderhand bij zichzelf te rade gaan om te proberen zich tot die misdaad te verhouden. Dat proces wordt wel 'Vergangenheitsbewältigung' genoemd. De Duitse naoorlogse geschiedenis wordt gekenmerkt door verschillende stadia in dat proces. Het stadium dat onmiddellijk na de oorlog begint, kan misschien het beste met het begrip verdringing worden aangeduid. Verre van de erkenning van enige vorm van collectieve schuld koesterde men het idee dat het Duitse volk in zeker zin zelf 'slachtoffer' was geweest van de criminele bende van de Nazi's onder leiding van Hitler. Dat is in ieder geval een van de manieren waarop het bekende artikel van de strafrechtsjurist Radbruch over het 'wettelijk onrecht' gelezen kan worden. De filosoof Jaspers stelt in zijn beschouwingen over de schuldvraag het weinig aanschouwelijke begrip 'metafysische schuld' centraal. En dat zijn dan beiden nog auteurs die zich gedurende de Hitler jaren niet met het regime hadden ingelaten. Bij anderen die dat wel hadden gedaan, zoals de jurist Schmitt en de filosoof Heidegger, bestonden zelfs gevoelens van ressentiment. Pas de woelige 60-er jaren brengen verandering. Dat lijkt mede het gevolg te zijn van de enorme betekenis die komt te liggen bij de Holocaust als het centrale gebeuren van het Nazisme, onder andere

Filmposter van *Der Untergang* (Bron: www.a-film.nl/deruntergang).

door de overweldigende grote aandacht voor het Eichmann proces in Jeruzalem. Tegelijk is er natuurlijk ook een wisseling van de wacht: een jongere generatie gaat kritische vragen stellen aan de generatie die de oorlogsjaren bewust hebben meegemaakt. De 'Frankfurter Schule' vraagt naar de personele continuïteit tussen gezagsdragers van het Derde Rijk en die van de 'Bonner' republiek, met als bekende voorbeeld de zaak Filbinger. De schuld blijkt niet langer toe te schrijven te zijn aan een kleine klik. In de 80-er jaren komt dan weer een tegenbeweging op gang. Volgens sommigen kan het onmogelijk zo zijn dat Duitsers en Duitsland alle schuld aan de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog dragen. Volgens de these van historicus Nolte zouden de concentratiekampen van de Nazi's een 'begrijpelijke' reactie vormen op de 'existentiële' bedreiging die zou uitgaan van de Sovjet Unie van Stalin met zijn kampen in de Goelag Archipel. In een welwillende interpretatie van deze these gaat het er niet om de Holocaust en de concentratiekampen moreel te verontschuldigen, maar wel om hen in een adequate historische setting te plaatsen. De gruwelen van de kampen zouden - jammer genoeg - niet uniek zijn. In de zogenaamde 'Historikerstreit' die dan losbarst, betwist met name de filosoof Habermas de historische juistheid en de morele implicatie van de stelling van Nolte. Deze strijd wordt in de 90-er jaren, maar dan in een omgekeerde richting nog eens dunnetjes overgedaan. In *Hitlers gewillige beulen* beschuldigt Goldhagen de gewone Duitsers van toentertijd, en niet alleen de overtuigde Nazi's, ervan de Holocaust op hun geweten hebben. Allang voor de opkomst van het Nazisme zouden Duitsers behept zijn geweest met een virulent antisemitisme. Daarom zouden zij niet tegen hun zin, maar juist met overtuiging en fanatisme hebben deelgenomen aan de moordpartijen op de Joden. Alle eerdere abstracte verklaringen van de Holocaust op grond van een perversiteit van de moderniteit, zoals betoogd door de Frankfurter Schule en Hannah Arendt, worden van de hand gewezen. Het kwaad van het Nazisme is niet het 'banale' kwaad van de schrijftafelmoordenaar Eichmann, maar dat van gewone Duitse moordenaars. Tegen deze toeschrijving van de Holocaust aan antisemitische Duitsers zijn weer de nodige bezwaren gemaakt. Waren de Duitsers wel uniek in hun antisemitisme? Moet men zich niet tegen elke

monocausale verklaring verzetten? Sinds het einde van de 90-er jaren zien wij in Duitsland het begin van een wederom nieuwe fase van omgang met dit verleden, waarin het - als ik het goed zie - niet gaat om een vergoelijking van de 'Duitse' misdadigheid, maar om een oprechte aandacht voor het lijden van de Duitsers zelf ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Het gaat dus niet alleen om de abstracte oproep van de schrijver Walzer tot normalisering, maar ook om aandacht voor concrete kwesties, zoals die van de verdrevenen. Zeer grote groepen Duitsers werden na de nederlaag van het Duitse leger van huis en haard in Oost-Europa verdreven en moesten hun heil zoeken in het naoorlogse, sterk verkleinde Duitsland. Het gaat ook om aandacht voor het lijden van de bevolking in de Duitse steden tijdens de geallieerde bombardementen, thema van Friedrichs boek over *Der Brand*, of tijdens de ondergang van het passagiersschip Wilhelm Gustloff, thema van Grass' boek *De krabbengang*. In dit kader is het niet zo opmerkelijk dat *Der Untergang* niet of nauwelijks aandacht besteedt aan de Holocaust, maar wel aan de Berlijners die zwaar te lijden hadden onder het oorlogsgeweld en onder de anarchie die er in de stad heerste.

De derde reden waarom een film over Hitler nooit kan laten zien hoe het er tijdens de ondergang van het Derde Rijk werkelijk aan toe ging, is de volgende. Voor degenen die deze ondergang in Berlijn meemaakten, was de toekomst volstrekt ongewis. Door de weigering van Hitler en de zijnen om toe te geven aan de eis van de onvoorwaardelijke overgave en door de beslissing tot het einde toe door te vechten en alles te vernietigen, lag het lot van Duitsland volledig in handen van de geallieerden, en met name van de Russen. Als gevolg van de wijze waarop het Duitse leger in het oosten had huisgehouden, moesten de Duitsers het ergste vrezen bij de komst van het Rode Leger. Degenen die later geboren zijn weten natuurlijk beter. Zeker, de Russen hebben op verschrikkelijke wijze in Berlijn huisgehouden (een aspect dat in de film onderbelicht blijft), maar toch heeft de nederlaag van Hitlers leger niet geleid tot de door hem beoogde ondergang van het Duitse volk. De achtste mei wordt nu door een groot gedeelte van de huidige Duitse bevolking gezien als een dag waarop het Duitse volk bevrijd werd van een op terreur gebaseerd regime. De nederlaag van Hitler-Duitsland vormde het startschot voor de nieuwe geopolitieke constellatie van de Koude Oorlog. Daarin is de rol van het oude Europa uitgespeeld, al ontwikkelt zich onder de paraplu van de Verenigde Staten het interessante experiment van de Europese integratie. *Der Untergang* is ook in dat opzicht ambivalent: enerzijds staat de film in het teken van het naderende dreigende onheil van een totale ondergang, maar aan het einde van de film zien we toch ook beelden van wegfietsende Traudl met haar reddende engel, de jeugdige Duitser die haar hielp ontsnappen aan de Russen. Daarmee wordt een nieuwe toekomst gesuggereerd.

De ambivalenties van de film ten aanzien van de rol van Hitler, ten aanzien van het lijden van de Duitsers en ten aanzien van het leven na de ondergang moesten wel leiden tot gemengde reacties en recensies. Sommigen, zoals Ockhuysen in *De Volkskrant*, meenden dat de film een gezicht geeft aan de reusachtige tragedie van de Tweede Wereldoorlog of, zoals Kershaw in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, dat de film de waanzinnige wereld van de bewoners van de bunker aanschouwelijk maakt. Anderen vonden echter dat de film over niets gaat: wellicht feitelijk nauwkeurig maar inhoudelijk lauw. Weer anderen lieten een nog kritischer geluid horen. In *Die Zeit* maakte de cineast Wenders aan de filmmakers het verwijt de

Bruno Ganz als Adolf Hitler in *Der Untergang* (Bron: www.cinebel.be).

keuze voor een perspectief uit de weg te zijn gegaan. Bovendien meent Wenders dat de filmmakers door Hitlers dood niet in beeld te brengen - ondanks de grote hoeveelheid wél in beeld gebrachte gruwelijkheden - hem ten onrechte een zekere eer hebben bewezen. Daarmee kwam Wenders dicht in de buurt van het verwijt dat al voor vertoning van de film door sommigen werd gemaakt: door Hitler hier als een gewoon mens voor te stellen en niet als monster zou de film bijdragen aan een bagatellisering van het kwaad dat door Nazi Duitsland is aangericht. De geportretteerde menselijkheid van Hitler zou dan steen des aanstoots zijn. Mag Hitler als een gewoon mens worden voorgesteld die zijn zwakke momenten kent, wanneer zijn vriend Speer hem in de steek laat, of die sympathieke trekken heeft, wanneer hij zenuwachtige kandidaat-secretaresses op hun gemak stelt? Mag Hitler worden voorgesteld als een oude, zieke en verwarde man, die teruggetrokken leeft, of als een halve idioot die net als degenen om hem heen in een waanwereld leeft en voor het totale einde kiest?

Het is gemakkelijker om te bepalen wat de redenen zijn voor de gemengde reacties die *Der Untergang* teweegbracht dan om aan te geven waar nu precies het probleem van de film gelegen is. Onderscheidt deze film zich inderdaad in haar richtingloosheid van films zoals *Schindler's List*, waarin een boodschap van hoop en vergeving doorklinkt, *The Pianist*, waarin morele beslissingen in het zicht van het 'onuitsprekbare' centraal staan, en zelfs *Conspiracy* over de Wannsee conferentie? Of kunnen de tegenstanders van de film niet met een neutrale bril naar deze film kijken? Natuurlijk is een definitief antwoord op deze vraag niet mogelijk, maar misschien is het toch instructief om de blik te verleggen naar een van de geschreven bronnen die aan de film ten grondslag heeft gelegen. Wenders meent dat Fests boek *Der Untergang* niet meer is dan een van de vele boeken over het Derde Rijk en dat er wel wat tegen in te brengen is. Ik vermoed echter dat de bron van verwarring over de film wel eens bij Fest gelegen zou kunnen zijn. In een recent interview reageert hij op het verwijt van Wenders als volgt: 'dat is allemaal afgunst. Heeft hij ooit een

miljoen bezoekers gehad? Hij heeft intellectueel succes gehad, maar nooit bij het grote publiek'. En juist dat zoveel mensen kennis hebben kunnen nemen van het lijden aan het eind van de oorlog is wat voor hem telt. Op de voor de hand liggende vervolgvraag dat in de film nauwelijks aandacht aan de moord op de Joden wordt besteed, antwoordt Fest dat er veel meer slachtoffers zijn dan de Joden: 'je moet geen onderscheid maken tussen verschillende categorieën slachtoffers, Joden slachtoffer eerste categorie, Duitsers slachtoffer derde klasse. Het is absurd om een hiërarchie aan te brengen in slachtofferschap'. Op de verbazing van de interviewer reageert Fest met een verwijzing naar zijn eigen familie: niemand was een nazi en er zijn 30 familieleden omgekomen.

Met het portretteren van Duitsers als 'gewone' slachtoffers sluit Fest aan bij de recente fase van de verwerking van het verleden, maar hij lijkt ook terug te grijpen op de eerste fase van die verwerking. Kort na de oorlog bestond de neiging om alle schuld voor de ellende toe te wijzen aan Hitler en consorten en elke continuïteit tussen de Duitse geschiedenis en het Duitse volk enerzijds en het Nazisme anderzijds van de hand te wijzen. Dit element nu is ook prominent aanwezig in Fests boek. Enerzijds betracht Fest een grote historische nauwkeurigheid ten aanzien van de beschrijving van de laatste dagen van het Derde Rijk, maar anderzijds houdt hij in zijn verklarende hoofdstukken vol hoezeer het fenomeen 'Hitler' een vreemd lichaam is in de Duitse geschiedenis. Er bestaat geen continuïteit, maar een grondige breuk tussen de door Hitler bewerkte revolutie enerzijds en de wereld van Duitse traditie gepersonifieerd in figuren als Bismarck, Frederik de Grote of de middeleeuwse keizers anderzijds. Letterlijk schrijft Fest ten aanzien van de persoon van Hitler dat hij een man was die uit het nergens voortkwam om vervolgens in het niets te verdwijnen. In de geschiedenis is Hitler een verschijnsel 'zoals er nooit een is geweest'. Dat de film wel gemengde reacties moest oproepen, is dus onvermijdelijk. Enerzijds wil de film de laatste dagen van het Derde Rijk zo getrouw mogelijk weergeven en dus ook Hitler laten zien als een gewone sterveling, maar anderzijds vertrekt de film van een beeld van Hitler als iemand die volledig vreemd is aan de geschiedenis van gewone stervelingen. Hij wordt tegelijk gezien als een gewone sterveling en als een toevalskomeet die de aarde toevallig trof. Overigens staat Fest niet alleen in deze visie. In een recente roman laat Mulisch zijn alter ego het mysterie van Hitler eindelijk oplossen door hem begrijpen als de verschijningsvorm van het Totaal Andere, het geïncarneerde, nietigende Niets en de wandelende singulariteit. In dit licht zijn de verschillende reacties op de film niet verwonderlijk. Wie tegelijk het menselijke én het uitzonderlijke van Hitler wil laten zien, komt onvermijdelijk in een spagaat terecht. Voor wie vooral oog heeft voor de menselijkheid van Hitler, is de fascinatie die de persoon op zijn omgeving uitoefent, onbegrijpelijk: waarom volgt men dit mediocre subject in deze zelfbewuste, zelfgewilde vernietiging? Wie overtuigd is van het unieke fenomeen van Hitler en het Hitlerisme, verwondert zich er over dat de film aan dat aspect zo weinig aandacht besteed. Voor wie dat laatste ziet, zal *Der Untergang* niet meer zijn dan een matig geslaagde oorlogsfilm, waarin de hoofdrol wordt gespeeld door een fantastische Bruno Ganz. Met het Nazisme heeft de film dan niet veel van doen.

Als kinderen in een snoepwinkel

Een interview met Prof. Dr. Marit Monteiro en Prof. Dr. Olivier Hekster

• Maarten van den Bos en Michel Ketelaars

Aan het begin van het academisch jaar werden twee nieuw hoogleraren aangesteld: Marit Monteiro en Olivier Hekster. Marit Monteiro volgde de veel te vroeg overleden Jan Roes op als hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme en Olivier Hekster werd aangesteld op de Van der Leeuw-leerstoel voor Oude Geschiedenis waar hij drie jaar invulling kan geven aan dit vakgebied, terwijl de huidige hoogleraar, Luuk de Blois, ook nog aanblijft. ET•VT nam deze mogelijkheid op om met hen te spreken over hun voorgeschiedenis, visie op het universitair onderwijs en hun ambitie voor de toekomst.

Voorgeschiedenis

Monteiro studeerde van 1983 tot 1989 Geschiedenis in Nijmegen en promoveerde in 1996 aan dezelfde universiteit op een proefschrift over de zogenaamde Klopjes. Na haar studie bekleedde ze 'een lappendeken van aanstellingen' en bovendien probeerde ze vanaf 1992 een zelfstandig onderzoeksprogramma van de grond te krijgen naar de rol van vrouwen in religie. Hiervoor bleek 'geen geld, geen rek, geen plek' in een periode die Monteiro zelf omschrijft als de Academische IJstijd. Hierna richtte zij met een drietal collega's een zelfstandige stichting op die het doel had te bemiddelen tussen onderzoekers en opdrachtgevers op het terrein van gender en religie in religieuze instituten. Ook voor zichzelf zocht ze naar mogelijkheden, wat resulteerde in haar boek over de geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot, 1797-1997. Monteiro: "Bij het onderzoek waarvoor wij bemiddelden hadden wij het gevoel dat het nú moest gebeuren. Enerzijds omdat *oral history* nu nog kon worden toegepast, anderzijds omdat mensen nu echt op dit onderzoek zaten te wachten, zij wilden hun eigen geschiedenis leren kennen. Nut en noodzaak van dit onderzoek waren daardoor duidelijker dan bijvoorbeeld bij mijn proefschrift het geval was."

Hekster studeerde in de zogenaamde 'Academische IJstijd' van 1992 tot 1997 in Nijmegen, Nottingham en Rome. Hij schreef een dissertatie over keizer Commodus (L. Aelius Aurelius, Romeins keizer 180-192 n Chr.) maar het grootste deel van zijn studie richtte zich op de methodologie van het onderzoek naar de representatie van de macht van keizers in het Romeinse rijk. In zijn onderzoek hanteerde hij een methode die hij zelf kenschetst als 'interdisciplinair dagtoerisme' om zo voor het bronnenprobleem dat bestaat binnen de studie der oude geschiedenis een oplossing te vinden. Dit interdisciplinair dagtoerisme houdt in dat door middel van zo veel mogelijk bronnen een beeld gecreëerd wordt van een bepaalde persoon of periode. Dit beeld wordt vervolgens, met hulp van specialisten, vergeleken met bestaande representatie-theorieën uit de geschiedenis, sociologie, politicologie en antropologie om zo te bekijken in hoeverre het beeld dat uit de bronnen naar voren komt past in bestaande theorieën over representatie. Na zijn promotie (cum laude) in 2002 vertrok hij naar Oxford waar hij al tijdens zijn

Olivier Hekster en Marit Monteiro (Foto: Maarten van den Bos).

promotietijd onderzoek gedaan had. Hij aanvaardde een fellowship aan het Merton-college.

Ondanks dat de methode volgens Hekster toe te passen is op verschillende keizers en perioden kan de tijdsperiode van het onderzoek niet zomaar verruimd worden. "Bij een te grote verruiming van de periode valt de context weg. Dat is ook het onderwerp dat ik in mijn oratie zal bespreken. Het onderzoek gebruikt verschillende soorten bronnen, zoals literaire bronnen, munten en standbeelden, en deze bronnen hebben elk hun eigen taal en ontwikkeling. Een te grote periode levert een ruis op omdat de bronnen onder invloed van allerlei ontwikkelingen veranderen." In zijn toekomstig onderzoek, wat zal gaan over afstammingen en familielijnen, kiest hij toch een onderwerp dat door de gehele periode van de Romeinse keizertijd speelt. Hier ligt een uitdaging: hij moet het probleem van de contextuele ruis ondervangen. Hekster zoekt nog naar een methode die geheel afhankelijk is van exacte vraagstelling van het onderzoek.

Hekster herkent zich in de visie van Monteiro over de periode na het schrijven van een proefschrift. Hij had echter tijdens het schrijven van zijn dissertatie minder dan Monteiro het gevoel alleen te staan. "Dat kwam doordat ik direct nadat ik in Oxford begon met mijn werkzaamheden voor mijn proefschrift ook onderwijs verzorgde. Dat dwingt je toch je thema weer meer te concretiseren en aantrekkelijk te maken voor studenten. Ook nu ben ik bezig met een handboek voor studenten, dat zal gaan over debatten en documenten in de derde eeuw na Christus. Dit zorgt ervoor dat je naast het werken aan je onderzoek ook bezig bent met het doorgeven van kennis, met het spreken over je onderwerp."

Onderwijs

Reeds in het vorige collegejaar was Monteiro betrokken bij het vak Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme. Waar zij toen nog de begeleider van een van de werkgroepen was, heeft zij vanaf dit jaar de leiding over de cursus en is ze verantwoordelijk voor het geven van de hoorcolleges. "Het was lastig om de cursus te geven omdat er weinig tijd was om de bestaande structuur te veranderen. Deze

behoefde eigenlijk wel enige aanpassing want er werd van de studenten gevraagd om eigenlijk direct uit het niets een werkstuk over een onderwerp te schrijven. Het verband tussen de stof, de syllabus en de colleges was nog wat te los." Vandaar dat Monteiro van plan is de formule van de cursus nog wat aan te passen en zo alles beter op elkaar te laten aansluiten. Op de vraag of zij het werken in kleine werkgroepen als positief ervoer, geeft ze aan dat zij dit aspect van de opzet zinvol vindt en in ieder geval wil behouden.

Wel vraagt Monteiro zich af in hoeverre het onderwijs in Nijmegen te vergelijken valt met het onderwijs in Engeland. Volgens Hekster is de vergelijking met Engeland totaal onmogelijk omdat daar veel verschillende systemen worden gehanteerd. Op individuele basis valt Nottingham wel met Nijmegen te vergelijken, maar de structuur in Oxford is totaal anders opgebouwd. "In Oxford wordt een federale structuur gebruikt, waarbij verschillende *Colleges* onderdeel uitmaken van de universiteit als groter geheel. Waar de *Colleges* verantwoordelijk zijn voor het opleiden van de studenten, worden de examens wel centraal geregeld en verzorgt de universiteit zogenaamde *Lectures* die achtergrond verschaffen over verschillende onderwerpen. De *Lectures* zijn vrij toegankelijk en niet verplicht. Per *College* is er maar een zeer beperkt aantal studenten op jouw vakgebied, die je door middel van één-op-één-onderwijs voorbereid op de examens. Deze examens blijven langdurig hetzelfde. Het onderwijs geeft je veel vrijheid, maar wel tot op zekere hoogte. De studenten moeten uiteindelijk wel voldoen aan de richtlijnen en examens van de universiteit als geheel. Maar het onderwijs kun je binnen dit kader geheel zelf vormgeven. Dat is toch heel anders dan in Nijmegen waardoor je toch een beetje appels met peren aan het vergelijken bent."

In het onderwijs in Nijmegen komt Hekster, meer dan Monteiro, in een gespreid bedje terecht omdat de oude hoogleeraar, Luuk de Blois, nog een tijd zal aanblijven en bovendien de onderwijs-structuur vaststaat. Het enthousiasme van de studenten ervaart Hekster eveneens als uitermate positief. Monteiro stelt dat de zaken bij oude geschiedenis meer op hun plaats vallen dan dat bij haar vak het geval is. "Dit heeft te maken met de plaats van het vak binnen de opleiding. Waar oude geschiedenis een meer op zichzelf staand geheel is, valt Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme samen met het begin van de cursus Nederlandse geschiedenis. Daar worden op dat moment de Bataven behandeld, terwijl bij mijn vak de opstand al aan de orde is. Omdat de tweedejaars studenten daar zo goed als niets vanaf weten, moet ik relatief veel politiek-institutionele geschiedenis behandelen, voordat ik aan het daadwerkelijke thema van mijn vak toekom. En dit is jammer, vooral omdat in de huidige actualiteit het thema van religie en maatschappij zo relevant is. Mijn colleges begonnen in de week na de moord op Theo van Gogh. Deze gelegenheid voor een verbinding tussen verleden en heden was zowel voor mij als voor de studenten interessant. Het zou goed zijn als daar in de toekomst meer ruimte voor komt."

Ook Hekster acht de link met de actualiteit belangrijk. "Flexibiliteit in de lesstof is wel degelijk belangrijk omdat alleen op die manier de actualiteit betrokken kan worden bij het verleden." Op de vraag of het dan gaat om een 'omgekeerde chronologie', waarbij het heden het beginpunt is bij de studie naar het verleden reageert Hekster ontkennend. "Zoals ik vaker zeg is het verleden per definitie ongrijpbaar. De antieke wereld is een wereld op zich. Het heden kan wel dienen als een

soort inleiding op de studie van de Oudheid, maar het kan nooit dienen als uitgangspunt van het onderzoek.”

Wat Monteiro treft in het actuele debat over religie is het ontbreken van basale kennis over de betekenis van religie in het verleden én heden. Ons sterk geseculariseerde zelfbeeld ontnemt ons wellicht het zicht op wat religie, in confessionele verscheidenheid, voor onze voorouders betekent heeft – sociaal, politiek, cultureel. Wat religie betreft lijken we in Nederland betreft erg kort van memorie. Dat blijkt

Marit Edin Monteiro (1964) studeerde geschiedenis in Nijmegen alwaar zij in 1996 promoveerde op een proefschrift over de zogenaamde klopjes getiteld *Geestelijke maagden: leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*. Sinds 1990 is zij, met onderbrekingen voor externe opdrachten, verbonden aan de Faculteit der Letteren. Zo werkte zij tussen 1996 en 2000 aan een onderzoek naar de geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot wat resulteerde in het boek *Vroomheid in veelvoud: Geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot, 1797-1997*. Naast haar hoogleraar-schap in Nijmegen is Monteiro nog senior onderzoeker bij de Nederlandse orde der Dominicanen.

ook in de discussie over de islam. Sinds 9/11, maar vooral sinds de moord op Theo van Gogh maakt een deel van opiniërend Nederland ongeënuanceerde en ongedifferentieerde karikaturen van moslims en hun geloofsovertuiging. Opmerkelijk genoeg werden precies diezelfde karikaturen – achterlijk, niet beïnvloed door de Verlichting, bijgelovig – van katholieken gemaakt tot het midden van twintigste eeuw. Precies die wetenschap zou ons alert moeten maken en houden voor de betekenis van religie in de constructie van een eigen, nationale identiteit. Dat is een proces, dat vorm krijgt in een ‘wij’ tegenover een ‘zij’. Ook nu Nederland en veel Nederlanders zich van God los achten, speelt religie nog wel degelijk een fundamentele rol in dat afbakingsproces van ‘wij’ en ‘zij’. “Daardoor wordt het een ongemakkelijk debat waarin de identiteit van mensen wordt neergezet als vast, als tegenover elkaar. Dit creëert een gevoel van wij tegen zij, een beeld van de ander, de moslim, tegenover ons als christelijk. Maar hoe christelijk is dat? Onderzoek moet gedaan worden om los te komen van de karikaturen die in de politieke strijd om de kiezer gebruikt worden. Historici en intellectuelen staan verder van deze strijd af en moeten dan ook met meer afstand reageren. Zij zouden scherp moeten krijgen dat het debat dat gevoerd werd tussen katholieken en protestanten vergelijkbaar is met de strijd van de moslims voor een plaats binnen onze maatschappij. Zoals moslims nu nog soms worden neergezet als achterlijk gebeurde dat met katholieken ook. En hoewel hun integratie wel volledig is afgesloten zijn zij toch een eigen, aparte groep gebleven.”

Volgens Hekster is het debat over wat eigen en wat anders is door de hele geschiedenis heen actueel. “In mijn onderzoek is het genoemde verschil tussen beeld en werkelijkheid meer van belang. Identiteit staat vaak centraal in historisch onderzoek, maar vragen over beeld, identi-

teit en werkelijkheid zijn ook in het heden nog van belang. Het verleden kent altijd wel raakpunten met het heden. Voor het verduidelijken van patronage werkt niets zo goed als het stelsel van een Oxford College, maar dan wordt het heden meer gebruikt bij de toelichting van het verleden dan dat het verleden daadwerkelijk een rol speelt in het huidige debat. Ik ben dan ook minder op zoek naar de wortels van de huidige werkelijkheid, maar beschouw het verleden meer als het verleden zelf.” Monteiro: “Maar dit verleden raakt de mensen nog wel in hun persoonlijk leven. Hier ligt heden en verleden dicht bij elkaar en dat mis ik in het huidige debat over religie.”

Actualiteit in de opleiding?

Volgens de nieuwe hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme komt het ontbreken van historici in het publieke debat vooral door de academische cultuur waarbinnen zij werkzaam zijn. “Dat is toch vooral een naar binnen gerichte cultuur. Wetenschappelijke publicaties worden toch vaak op zijn hoogst gelezen door ongeveer zeven vakgenoten.” Hekster ziet dit anders. Hij heeft toch meer dan Monteiro een internationaal vakgebied waar met een groter aantal vakgenoten een historisch debat gevoerd wordt. Toch, zo vraagt Monteiro zich af, waar leg je dan de accenten? “Kies je voor de zuivere wetenschap of mag je hiernaast ook de actualiteit verbinden met de geschiedenis.” De vraag is of dit dan niet meer gestructureerd moet worden. Zou er in Nijmegen ruimte zijn voor een vak als ‘geschiedenis en actualiteit’ zoals ze dat bijvoorbeeld aan de Universiteit van Amsterdam aanbieden? Hekster is hier sceptisch over: “Het gaat niet om het modieuze schreeuwen over een nieuwe opleiding, vakkennis moet altijd het uitgangspunt zijn. Want wat gebeurt er bij dit soort modieuze opleidingen? Wij kunnen hier ook zomaar zo’n vak bedenken, in een half uur als het moet. Maar wat bied je studenten dan inhoudelijk?” Monteiro: “De actualiteit kan wel terugkomen in je eigen vakken. Historici moeten beseffen dat zij op grond van hun vakkennis iets te vertellen hebben. Maar je leidt binnen je opleiding vakhistorici op, dus dat moet het uitgangspunt zijn. Studenten moeten in de eerste plaats goede historici worden. Vanuit historische vakkennis – inhoudelijk, theoretisch-methodisch en op vaardigheidsniveau – kunnen zij ook een vertaalslag

Olivier Joram Hekster (1974) studeerde geschiedenis in Nijmegen waar hij in 1997 cum laude afstudeerde. In 1999 werd hij Master of Arts Romeinse geschiedenis aan de University of Nottingham. Zijn in 2002 verschenen proefschrift *Commodus: an emperor at the crossroads* werd in 2003 door de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen samen met zijn andere publicaties bekroond met de Keetje Hodshon Prijs. Na een fellowship aan het Merton College in Oxford zal hij in Nijmegen de Van der Leeuw leerstoel ‘Oude geschiedenis’ gaan bekleden. Door deze Van der Leeuw constructie kan de oude hoogleraar Luuk de Blois nog een paar jaar aanblijven terwijl Hekster al met zijn werkzaamheden begint.

maken naar de toepassing van die kennis voor andere dan het strikt historische vakgebied. Dat moeten studenten goed beseffen, hoe waardevol hun kennis en vakmatig ontwikkelde visie is voor deze samenleving. In Engeland en Amerika is het normaal dat historici topambtenaren of managers van internationale ondernemingen zijn. Waarom in Nederland niet? Deels hangt dat waarschijnlijk samen met de wijze waarop historici datgene wat ze kennen en kunnen presenteren. Daar moeten we meer aan werken."

Het is volgens beiden ook een keuze van studenten. Monteiro: "Studeren was voor mij 'leven'. Je ging uit jezelf op onderzoek uit, naar het archief. Je vak was echt je leven. Veel studenten zien dat tegenwoordig anders. Hun aandacht is verdeeld over veel zaken. Ze moeten in hun studie voortdurend 'leveren' en zijn daardoor veel meer outputgericht, op direct resultaat van studie-inspanningen, en veel minder op het geleidelijk en geduldig opbouwen van kennis. Die grote aandacht voor het directe resultaat werkt de studieopzet zeker mee in de hand. Maar aan de andere kant, je hebt vier jaar studie, doe er wat mee. Haal alles uit jezelf en uit ons als docenten." Hekster: "Want dat soort studenten hebben wij nodig. Wij zijn bevlogen en willen dat overbrengen op de studenten. Proberen hen die bevlogenheid mee te geven de Oudheid te bestuderen omdat het gewoon zo'n fantastisch mooie periode is. Het probleem van de zojuist besproken 'modieuze vakken' is dat zij zeker niet altijd de garantie geven van een betere toekomst. Zelf koos ik voor de Oude Geschiedenis omdat ik dat geweldig interessant vond. Het is aan de hoogleraar dit gevoel over te brengen en er zo voor te zorgen dat studenten kiezen voor jouw vak uit pure interesse. Wij zijn hier dan ook in de eerste plaats voor studenten. Doordat hier relatief veel binnen het instituut gewerkt wordt zijn wij ook bereikbaar."

Monteiro sluit zich hierbij aan: "Dit is ook goed. Ik wil bereikbaar zijn voor studenten. Wij hebben ons netwerk dat bestaat uit historici die op allerlei plaatsten werkzaam zijn. We moeten talent onderkennen, hiervoor mogelijkheden creëren, en zeggen tegen studenten: ga aan het werk met je talent, doe er iets mee." Daarom is het volgens Hekster ook onvoorstelbaar dat er elk jaar weer geld overblijft voor Socrates studenten: "Juist als je het hebt over nuttig voor de toekomst is een paar maanden naar het buitenland heel goed. Zelf heb ik hier zo veel van geleerd. Toch komen de studenten niet." Zijn collega van Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme kan zich dit echter wel voorstellen: "Het is ook lastig. Als je bindingen hebt, een relatie bijvoorbeeld, is een half jaar weg erg lang hoor." Hekster: "Dan moeten we wat flexibeler worden, dan maar drie maanden in plaats van een half jaar. Studenten moeten hun verwachtingen daarover uitspreken en met een gedegen plan komen. Als studenten aangeven wat ze willen kunnen docenten daarop reageren."

Het gesprek wordt afgesloten met een vraag over de ambities van beiden. Volgens de nieuwe hoogleraar Oude Geschiedenis is hij nog wat te jong voor ambities: "Ik ben hier net. Alles is nog nieuw en leuk, ik voel mij als een kind in een snoepwinkel. Monteiro: "Wij zijn inderdaad bevoorrecht. Het onderwijs, het inspelen op studenten, de prettige en goede sfeer. Mijn ambities liggen in het hier en nu. In het onderwijs aan de studenten en het schrijven van mooie boeken."

Geef de pen door...

Goed, schoon en waar

• Peter Thissen

Een paar jaar geleden vertelde ik een dierbaar oud-docent uit mijn Nijmeegse studie tijd desgevraagd over mijn werk als adviseur van ondernemingsdirecties. Na mijn korte verhaal zei hij: "Maar dan vindt u ons natuurlijk mastodonten!", waarbij hij met "ons" het historisch-wetenschappelijk ambtenarencorps bedoelde. Goedmoedig voegde ik hem toe dat hij zich met die opmerking bezondigde aan hetzelfde stigmatiseren als hij mij kennelijk aanwreef. En eigenlijk, bedacht ik me achteraf, zou ik juist willen dat mijn docent en zijn collega's mastodonten mogen zijn. De gelegenheid die de vorige penvoerder me biedt, gebruik ik graag om dat toe te lichten.

Ambtenaren en andere werknemers van wie het inkomen uit openbare middelen gefinancierd wordt, dienen het publieke belang. Volgens het klassieke ethos handelen zij dan ook vanuit die opdracht. Voor wetenschappers komt daar nog een immateriële dimensie bij die we 'kennis' of 'waarheid' kunnen noemen. En wetenschappers in de letterenvakken zijn dan eigenlijk de idealisten van de hoogste graad. Hen moet het alleen gaan om de intellectuele waarde.

De werkelijkheid van alledag is natuurlijk heel anders. Voor wie wil weten hoe het er Onder professoren en hun medewerkers nu echt aan toegaat, kunnen recente romans als die van Joke Hermen of Kees 't Hart een verrassende inkijk bieden. Zeker voor de niet door cynisme al bevooroordeelde lezer vormt deze lectuur, ook als hij de literaire betekenislaag er afschraapt, een bittere of pijnlijke ervaring. Maar het zou ook wel onterecht zijn de filosofen van Hermen of de historici en neerlandici van 't Hart plat egoïsme of opportunisme te verwijten: het menselijk-haalbare mag best de maatstaf blijven.

Echt gênant wordt de tegenstelling tussen ideaal en werkelijkheid pas als universitaire instituties die 'werkelijkheid' juist bewust opzoeken en zich de attributen van de vrije markt aanmeten. Ergens in de bloeiende jaren negentig, toen het woord 'ondernemerschap' definitief de status van politieke correctheid had bereikt, is er een spectaculaire groei opgetreden in het aantal organisaties uit dat beruchte maatschappelijke middenveld dat zich hip, pedant of stoer presenteerde als 'marktgericht', 'ondernemend', 'vraaggestuurd' of 'self-supporting'. Zoals de keizer zijn kleren, zo trok men ook maar meteen de onmisbaar geachte paraferalia aan als 'corporate image', 'mission statement' of 'management consultants'. Het ergste is misschien nog wel de ongeremde regel- en registratiedrift die gerechtvaardigd wordt door een verwijzing naar het vereerde bedrijfsleven waar 'ze' immers ook meten en sturen. Beter voorbeeld van verkeerd afkijken door onkunde is er niet.

Een universiteit is iets anders dan een onderneming. Een onderneming heeft één of meer particuliere eigenaren die hun geld in de onderneming beleggen. Deze investeerders doen dat omdat ze verwachten door dividend en/of door waardevermeerdering van het aandeel uiteindelijk meer geld terug te ontvangen. In de markt is de onderneming in wedijver met de concurrentie continu bezig afnemers voor haar product te vinden. Afnemers zijn vrij in hun keuze het product wel of niet te kopen en van wie het te kopen. Afnemers zorgen voor omzet en daarmee

voor het rendement van de ondernemer. Over alles wat het ondernemingsbestuur doet en laat, legt ze verantwoording af bij de eigenaar die met zijn eigen belang als enige criterium erop toeziet dat zijn ingebrachte kapitaal op de juiste, winst-maximaliserende, manier ingezet wordt. Dat is een goed systeem, maar ook een hard systeem.

Organisaties die geen economisch risico dragen, kopiëren gretig de prettig lijkende uiterlijkheden van het gedrag van ondernemingen. Maar dat gedrag is alleen productief onder de voorwaarde van de particuliere ondernemingseigendom en dus van de onverbreekelijke relatie tussen kapitaalverschaffer en controle op de bedrijfsvoering. In de constellatie van maatschappelijke organisaties, waar die relatie er niet is – waar wordt geopereerd met andermans centen en toezicht dus vrijblijvend is (want ook niet onderworpen aan democratische controle) –, leidt het enkel overnemen van bedrijfsmatige taal en attributen in het beste geval tot potsierlijk would-be zakenmannetjesgedrag en in het slechtste tot verspilling of zelfs fraude en corruptie.

'Vraag' is niet heilig, ook niet de 'vraag' van studenten. Al helemaal niet als die vraag van studenten impliciet als gelijkwaardig substitueert voor de vraag van afnemers in markteconomische zin wordt gepresenteerd. Er zijn nu eenmaal voorzieningen die geen marktvraag van welke zijde dan ook als rechtvaardiging van hun bestaan nodig hebben. De historische wetenschapsbeoefening is daar wat mij betreft de eerste van. En dan heb ik het nog niet eens over de rechtvaardiging vanuit het zogenaamde algemeen-maatschappelijke nut van historische kennis. Als dat nut er al is, zal het toch een abstractie blijven. Historische kennis is nu eenmaal een elitair privilege; zodra het een algemeen bezit wordt, is het geen historische kennis meer, maar hooguit Grootste-Nederlander-Aller-Tijden-achtige folklore. De historische wetenschap is een goed op zich, een intrinsieke waarde die geen 'vraag' nodig heeft. De enige relatie met de markt moet die tussen financier en begunstigde zijn. Een goed voorbeeld lijkt mij om te beginnen het invoeren van een pulptax. Over de miljarden die nu verdiend worden met de onnozelse amusements televisie, inclusief zoiets als voetbalkampioenschappen, moet bij wijze van genoegdoening vijf procent extra belasting geheven worden. Daarmee wordt dan onderzoek naar vijftiende-eeuwse mystiek, zestiende-eeuwse bibliotheken, zeventiende-eeuwse poëzie, achttiende-eeuwse geleerdencorrespondentie, negentiende-eeuws decadentisme en andere echt relevante onderwerpen betaald. Waarom? Gewoon omdat historisch onderzoek goed, schoon en waar is. Laat er alsjeblieft nog héél véél mastodonten bijkomen.

Peter Thissen (1966) studeerde in Nijmegen Nieuwe Geschiedenis van 1985 tot 1989 en promoveerde aldaar in 1994 op het proefschrift *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw*. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek. Sinds zijn vervangende dienstplicht bij het Katholiek Documentatie Centrum (1989-1991) werkt hij in het bedrijfsleven. Hij geeft de pen door aan drs. Lisenka Fox. •

Boeken Top 5

• Wim van Meurs

Voor deze vaste rubriek stelt een historicus of een historicus in spe op verzoek van de redactie een Boeken Top 5 samen: een lijst van werken die een blijvende indruk hebben gemaakt en van invloed zijn geweest op zijn of haar vorming – als wetenschapper, historicus en mens. Ditmaal viel de eer te beurt aan Wim van Meurs. Hij promoveerde in 1993 in Utrecht op *Oost-Europese geschiedschrijving*. Na tien jaar onderzoeker en docent aan de Freie Universität, de Humboldt Universiteit in Berlijn en de Ludwig-Maximilians-Universität in München te zijn geweest, is hij sinds september 2004 in Nijmegen werkzaam als UD Politieke Geschiedenis, waar hij onder andere onderzoek doet naar het proces van Europese integratie en de politieke geschiedenis van Oost-Europa en de Balkan.

1. Jürgen Kehr (red.), *Mord am Niederrhein. Kriminalstorys* (Dortmund 2004)

Soms (heel soms) is een boek ook aardig of aandoenlijk omdat de auteurs de plank misslaan. Als nieuwbakken inwoner van Kleef begon ik aan deze bundel die voor elke 'grotere' plaats aan de Nederrijn tussen Kranenburg en Krefeld een *krimi* met *couleur locale* beloofde. En dat terwijl in de lokale krant elke aanrijding met blikshade de voorpagina al haalt! Ook de auteurs vonden het kennelijk een hele uitdaging en lieten hun fantasie de vrije loop. Een komt bijvoorbeeld met de (zelf?)moord van zeven politieagenten in Geldern, maar wat als 'absurdistische' *short story* bedoeld is, blijft toch vooral onrealistisch. Absurdisme is immers alleen werkzaam als de auteur net genoeg realisme toevoegt. Een andere auteur introduceert een misdadbestrijder uit Goch, heen een weer geslingerd tussen geld- en vrouwenproblemen, maar ook deze figuur kan niet in de schaduw staan van een Sam Spade of Philip Marlowe. Wie twintig zulke verhalen leest die bij de plot of bij de karakterschildering de mist in gaan, kijk met andere ogen naar het literaire maatwerk van schrijvers als Roald Dahl, Raymond Chandler, Dashiell Hammett en Somerset Maugham. De Nederrijn regio is en blijft ook wat dat betreft periferie. Een poging om de Oriëntexpress door Kleef te laten rijden moet wel ontsporen ...

2. Jan Zielonka, *Explaining Euro-Paralysis: why Europe is Unable to Act in International Politics* (Londen 1998)

Een eigen buitenlandse politiek voor de Europese Unie is – zeker na het grondwetsfiasco – een onderwerp voor beroepsoptimisten met veel geduld. De eigenlijke geschiedenis van de Europese integratie begint op dit gebied met het Verdrag van Maastricht (1991) en is sindsdien vooral institutioneel gezien niet stil blijven staan. Eurosceptici doen de buitenlandse politiek meestal af als een van de vele onwenselijke en/of tot mislukken gedoemde integratieprojecten. Diegene die zich er met meer diepgang mee bezighouden zijn vooral institutionalisten en optimisten. De institutionalisten zijn tevreden met de complexe institutionele en procedurele Brusselse bouwwerken. De optimisten gebruiken de machtspolitieke concurrentie binnen de EU als excuus voor de wanverhouding tussen woorden en daden. De

Poolse politicoloog Jan Zielonka kiest als een van de weinigen een *strategische* aanpak, ook al klinkt de titel sceptisch of zelfs defaitistisch. De dilemma's en blokkades op Europa's weg van *soft power* naar een echte veiligheidspolitieke actor en een garantie voor stabiliteit en vrede in en om Europa te maken zijn ingebakken in de natuur van de EU-25. Om er enkele te noemen: asymmetrische machtsverhoudingen, heel verschillende nationale militaire en diplomatieke tradities het ontbreken van een eenduidige doelstelling na de Koude Oorlog, de moeizame emancipatie van de NAVO en de inherente spanning tussen democratische besluitvorming en accuraat crisismanagement. Met een scherpe pen analyseert Jan Zielonka deze uitdagingen (of onmogelijkheden) en vindt in zijn betoog steeds weer een mooie combinatie van abstractere structurele dilemma's en de eigen dynamiek van de politieke besluitvorming. Zijn conclusie heet dan ook niet *mission impossible* maar *the choices to be made*. Weer een auteur die een complex onderwerp en een zee van literatuur in een slanke en overtuigende studie weet te verenigen.

3. Maria Bucur, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania* (Pittsburgh 2002)

Het lijkt een thema voor een handvol superspecialisten - de receptie in Roemenië tijdens het interbellum van Westerse ideeën over 'eugenetiek'. Eugenetiek houdt zich bezig met de bestudering en toepassing van methoden, die de erfelijke (fysieke of geestelijke) kwaliteiten van toekomstige generaties zouden kunnen verbeteren of aantasten. Roemenië was destijds (net als nu) een land dat een moeizame politieke en economische moderniseringsfase doormaakte, die eind jaren dertig uitmondde in een autoritair-fascistoïde regime. Na de communistische machtsovername in 1947-1948 volgde weer een heel ander moderniseringsproject.

Bucur doorbreekt de geijkte patronen van de geschiedschrijving over Roemenië in de 19e en 20ste eeuw, die conservatieven tegenover hervormers en nationalist tegenover communisten stelt. Haar analyse op het microniveau van de ideeëngeschiedenis brengt een ingewikkelde vervlechting van politieke en academische carrières, intellectuele concepten en hun maatschappelijke relevantie aan het licht. Het blijkt dat de handvol voortrekkers van de 'eugenetiek' in Roemenië weliswaar uit één school stamde, maar in de wisselvallige politieke geschiedenis van het land waren hun loopbanen zeer verschillend. Sommige belandden in de maalstroom van locale fascistische en nationalistische groeperingen, andere zetten zich tientallen jaren onvermoeibaar in voor dorpsscholen in alle uithoeken van het land, om dan toch nog carrière te maken in de communistische partij. Het is verduiveld lastig zo iets te presenteren zonder de indruk te wekken dat alle academici slaven van de politiek en hun eigen geldingsdrang waren of dat elke actor òf in het laatste 'fascist' òf in het laatste 'traditionalist' paste. Juist de rare sprongen van sommigen laten zien dat volkshygiëne (die inentingcampagnes maar ook schedelmetingen konden omvatten) als aspect van modernisering en 'social engineering' zowel fascist als socialist bezighield. Tegelijkertijd stonden conservatieven en nationalist voor het dilemma hoe ze de plattelandsbevolking als "kern van de natie" konden behoeden en behouden zonder hun leefwijze en tradities te veranderen.

Een van de kwaliteiten van dit boek is dat de auteur erin geslaagd is de gulden middenweg te vinden: Het thema is complex en onbekend, maar haar betoog is voor iedere geïnteresseerde historicus te volgen. De noodzakelijke voorkennis en achtergrondinformatie worden bijna ongemerkt en goed gedoseerd in een

buitengewoon kundig gecomponeerd boek aangeboden. Een lichtend voorbeeld voor iedereen die bij het schrijven meent dat de opbouw van het betoog vanzelf en dwingend uit het bronnenmateriaal volgt en dat eigenlijk alleen het aantal pagina's telt. In de laatste jaren heb ik moeten ondervinden dat deze Rankiaanse traditie bij Duitse geschiedenisstudenten bijna onuitroeibaar is. Wie zo'n 'omgevallen kaartenbak' dan als onleesbaar bekritiseert, krijgt stevast als antwoord: "Ich weiß, aber es geht nicht anders!"

4. Olwen Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France* (Oxford 1974)

Nog een voordeel van verhuizen: Elk boek gaat (minstens) twee keer door je handen: weggooiën of inpakken? Bij mijn verhuizing van München naar Kleef was het aantal slachtoffers groot en de oudpapiercontainer een paar keer boordevol. Het stapeltje met de boeken die bij het in- of uitpakken goede herinneringen opriepen was veel en veel kleiner. Ook hier waren uiteindelijk toch nog veel teleurstellingen bij, maar Hufton's boek over het dagelijkse leven in het voorrevolutionaire Frankrijk was een uitzondering, ook al had ik het twintig jaar geleden voor het laatst gelezen. Tijdens mijn studie in Utrecht was het verplichte literatuur voor economische en sociale geschiedenis. De schrijfster slaagde er als geen ander in om een realistisch beeld van de alledaagse werkelijkheid *buiten* Parijs te schilderen. Wie teveel over de 'grote politiek' van de zonnekoningen en de Franse Revolutie leest krijgt heel makkelijk de indruk dat de Franse staat alomtegenwoordig en almachtig was. Zonder in impressionistische of sentimentele schilderijen van het dagelijkse leven te vervallen, houdt Olwen Hufton deze mythe tegen het licht op basis van degelijk archiefonderzoek over bijvoorbeeld de onmacht van de gendarmes tegenover dieven, bendes en oproerkraaiers.

5. Maarten Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985)

Achteraf gezien is het verbazingwekkend hoe lang het beeld van Nederland als 'nobe' koloniale mogendheid stand heeft gehouden: Nederland had wél het prestige van een wereldrijk, maar niet het besmette blazoen van een heerszuchtig of geldgierig modern imperium. Nog decennia na de politieke acties, de onafhankelijkheid van Indonesië en het 'verlies' van Nieuw-Guinea veranderde het beeld van Nederland in handboeken over de buitenlandse politiek nauwelijks. Een bekend handboek uit de jaren zeventig over de Nederlandse buitenlandse politiek lost de onoverbrugbare kloof tussen feit en fictie ten aanzien van de Nederlandse dekolonisatie van Nederlands Indië op een bijna schelmse manier op. Om de Nederlanders als nuchtere kooplieden en principiële pleitbezorgers van het volkenrecht, wars van grandeur en machtspolitiek op hun voetstuk te laten, beperkte de auteur zich voor de eerste twintig jaar na de oorlog tot de Nederlandse politiek ten aanzien van NAVO en Europa: "over de dekolonisatie was al genoeg geschreven". Na Multatuli is de Utrechtse historicus Maarten Kuitenbrouwer mijns inziens degene die deze nationale mythe adequaat naar het rijk der fabelen heeft verwezen. Hoewel dit heilige huisje misschien wel de enige echte Nederlandse *Historikerstrijd* opleverde, is het betoog ingetogen en evenwichtig.

Elke student die meent dat het schrijven van een *status quaestionis* bijzaak is zou Kuitenbrouwers oerdegelijke en toch leesbare historiografische afweging tussen imperialisme als Europese trend en Nederlandse specificiteit moeten lezen. Hoewel

het boek chronologisch opgebouwd is, gaat de argumentatieve rode draad in zijn betoog over het Hollandse pendant van het moderne imperialisme tussen 1870 en 1902 nooit verloren. Aan het eind van het boek is bewezen dat sociaaldarwinistische ideeën en een imperialistische mentaliteit vooral met betrekking tot Atjeh en Zuid-Afrika voor Nederland niet wezensvreemd waren. Toch blijven ook de conclusies afgewogen en genuanceerd, zonder schreeuwerige betweterij.

Wat deze vijf boeken achteraf gezien met elkaar verbindt is de ambitie om bij de opbouw van het betoog niet de weg van de minste weerstand te volgen, maar een weloverwogen structuur te ontwerpen die de plot van het verhaal maximaal ondersteunt en toch de lezer pas bij het hérlezen opvalt.

(advertentie)

GOLLUM

Antiquariaat Gollum
Een bezoek zeker waard!

Voorraad kunstboeken, klassieken, Ned. Literatuur;
specialist in oude landkaarten en oude prenten

Van Welderenstraat 41, 6511 MC Nijmegen

Lettres Provinciales

Hans Bots decaan-af

Met ingang van september aanstaande gaat prof.dr. J. Bots met emiritaat. De afgelopen jaren (sinds 2000) was Bots, hoogleraar cultuurgeschiedenis, decaan van de Faculteit der Letteren. Hij wordt opgevolgd door prof.dr. Paul Sars.

Bots gaat bij wijze van pensionering een onderzoek doen naar de correspondentie tussen Europese wetenschappers in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw; tevens hervat hij zijn onderzoek naar Pierre Bayle. Hij verhuist hiervoor naar Parijs.

Stadsgeschiedenis Nijmegen rolt bijna van de persen

In september 2005 is het eindelijk zover. Dan verschijnt *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* in drie gebonden delen (1500 pagina's), onder redactie van dr. W.J.H. Willemsen (oudheid), dr. J.Kuys (middeleeuwen), prof.dr.J.Bots (nieuwe tijd) en dr. J.Brabers (negentiende & twintigste eeuw). Aan het werk is vanaf 1999 gestaag gewerkt, waarbij de afdeling geschiedenis tot onderzoekscollages aan toe een grote bijdrage heeft geleverd. De werkzaamheden zijn op tijd voltooid om het boek uit te brengen in het Nijmegen2000-jubileumjaar.

Bestellen kan bij de boekhandel (prijs € 75,- bij voorintekening, na 1 september € 85,-, ISBN 90 6611 230 1).

Oproep Johanna W.A. Naberprijs

In december 2005 wordt voor de zevende maal de Johanna W.A. Naberprijs uitgereikt voor de beste afstudeerscriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis. Deze prijs wordt uitgelooft door het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) en de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) met als doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis te bevorderen. De prijsuitreiking vindt plaats tijdens de viering van het zeventigjarig bestaan van het IIAV, hoogstwaarschijnlijk op vrijdag 2 december. De prijs is genoemd naar Johanna Wilhelmina Antoinette Naber (1859-1941), schrijfster van talrijke historische studies en één van de oprichtsters van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging in 1935.

Als je een scriptie op dit gebied hebt geschreven kun je meedingen naar deze prijs waar € 1.000 mee te verdienen valt. Iedereen die aan een Nederlandse universiteit of hogeschool een afstudeerscriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis heeft geschreven, komt in aanmerking voor deze prijs. Je hoeft geen historicus te zijn, als het onderwerp van de scriptie maar betrekking heeft op vrouwengeschiedenis. Je scriptie moet afgerond zijn tussen 1 mei 2002 en 1 september 2005. Kijk voor meer informatie en een deelnameformulier op www.iiav.nl/naberprijs/ of www.vrouwengeschiedenis.nl.

Tentoonstelling broeders Van Limburg

In museum Het Valkhof is in het najaar een tentoonstelling te zien van de gebroeders Van Limburg, volgens veel kunsthistorici 'het absolute hoogtepunt van de middeleeuwse schilderkunst'. Voor het eerst wordt aan deze scheppers van de wereldberoemde getijdenboeken *Les Très Riches Heures* en *Les Belles Heures* een overzichtstentoonstelling gewijd. De broeders werden kort voor 1400 in Nijmegen geboren en genoten er hun opleiding voordat ze naar Frankrijk trokken.

De expositie *De gebroeders Van Limburg. Nijmeegse meesters aan het Franse hof (1400-1416)* vindt plaats van 30 augustus tot en met 20 november 2005. Hart van de tentoonstelling vormen 17 originele pagina's uit *Les Belles Heures*, afkomstig uit het Metropolitan Museum of Art in New York. Daarnaast zijn *La Bible Moralisée* en *Les Petites Heures* uit de Bibliothèque nationale de France in Parijs en het *Valerius Maximus* manuscript uit de Biblioteca Apostolica Vaticana in Rome aanwezig.

Hora est! Welke Nijmeegse historici zijn de afgelopen tijd gepromoveerd?

Drs. M. Hageman promoveerde op 24 februari 2005 bij prof. dr. J.A.H. Bots, dr. A.E.M. Janssen en prof. dr. M. Spiertz (†) op zijn proefschrift met de titel *Het 'kwade exempel' van Gelre. Nijmegen te midden van Beeldenstorm en Bloedraad, 1566-1568*.

Mw. drs. M.M. Schoonheim promoveerde op 11 mei 2005 bij prof. dr. P. Klep en dr. Th. Engelen op haar proefschrift met de titel *Mixing ovaries and rosaries: Catholic religion and reproduction in the Netherlands 1870-1970*.

Mw. drs. W.J. Niessen promoveerde op 24 mei 2005 bij prof. dr. P. Klep op haar proefschrift met de titel *De Nijmeegse onroerend goedmarkt 1570-1630. Een onderzoek naar de bewegingen en de deelnemers aan de Nijmeegse onroerend goed- en kredietmarkt*.

Drs. S.H.H. van der Hoek promoveerde op 25 mei 2005 bij prof. dr. R. Aerts en dr. H. Beekelaar op zijn proefschrift met de titel *Limburgs Grootte Mond. De politicus en journalist mr. Leopold Haffmans (1826-1896)*.

Drs. H.A.M. van den Berg promoveerde op donderdag 30 juni 2005 bij prof. dr. R.A.M. Aerts op zijn proefschrift met de titel *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*.

(Advertentie)

Pen Shop

Molenstraat 107
6511 HD Nijmegen
Tel. (024) 322 90 32

Recensies

Marga Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeiders in Nederland (1890-1919)* (Aksant: Amsterdam 2003), 328 pp.

Proefschriften zijn meestal degelijk en dus saai van uiterlijk. Dat kan bepaald niet gezegd worden van het proefschrift van Marga Altena, die hierop in Nijmegen promoveerde op 11 november 2003. Dit boek is een lust voor het oog, en zal daarom op de salontafel, naast de andere kunstboeken, zeker niet misstaan. Het is fraai vormgegeven, op A-4 formaat en staat vol met prachtige grote foto's en *stills* van films. Maar het boek is niet alleen een lust voor het oog, zeker ook voor het verstand. Marga Altena heeft een vernieuwende bijdrage geleverd aan de sociale en economische geschiedenis in Nederland door haar interdisciplinaire aanpak gebaseerd op foto's en films als historische bron, gecombineerd met het traditionele geschreven bronnenmateriaal van de historicus. De periode die zij behandelt kan gezien worden als een cruciale periode voor de foto- en filmgeschiedenis waarin door de voortschrijdende techniek allerlei nieuwe toepassingen ontstonden. Verschillende belangengroepen in de samenleving hebben daar dankbaar gebruik van gemaakt.

Altena stelt zich tot doel te laten zien op welke wijze drie van dergelijke belangengroepen, namelijk fabrikanten, de Arbeidsinspectie en de vrouwen-beweging, het publieke debat over fabrieksarbeid door vrouwen probeerden te beïnvloeden door middel van beeldmateriaal. Zij beperkt zich daarbij niet tot een analyse van de inhoud van het beeldmateriaal, maar ze onderzoekt tevens de relatie tussen beeldvorming en het gebruik van deze media, alsmede de wijze waarop de beelden die zij lieten produceren de opdrachtgevers ten dienste stonden. Deze benadering levert buitengewoon interessante gezichtspunten op. Gecombineerd met de grote hoeveelheid prachtig en uniek beeldmateriaal vormt dat de grote kracht van het boek.

Bij ieder van de drie groepen van opdrachtgevers was het thema van fabrieksarbeid van vrouwen een gevoelig punt en raakte aan fundamentele principes. Voor de fabrikanten was de zaak eenvoudig, zij hadden een duidelijk commercieel belang bij de goedkope arbeid van vrouwen en meisjes die beduidend lagere lonen ontvingen dan jongens en mannen. Uiteraard verzetten zij zich tegen iedere vorm van inperking of afschaffing van deze arbeid. Voor de Arbeidsinspectie en de Vrouwenbeweging lagen de zaken wat ingewikkelder. De arbeidsinspecteurs hadden de opdracht de fabrieksarbeiders te beschermen. Ook in die groep werd gediscussieerd over afschaffing van industriearbeid door vrouwen, maar tegelijkertijd was men zich ervan bewust dat de vrouwen dan als alternatief op de huis-industrie waren aangewezen. En daar waren de arbeidsomstandigheden bepaald niet beter dan in de fabrieken. Ook in de vrouwenbeweging lag de zaak gecompliceerd. Fabrieksarbeid bood enerzijds een mogelijkheid tot maatschappelijke emancipatie voor middenklassenvrouwen die hier een baan als opzichteres ambieerden, anderzijds moesten de misstanden wel bestreden worden.

In drie aparte hoofdstukken worden de drie groepen opdrachtgevers behandeld. De fabrikanten, zo betoogt Altena, lieten zich van hun beste kant zien. Zij gaven opdrachten tot groepsfoto's van het personeel, bedrijfsreportages, prachtige jubileumboeken, of fotoalbums ter herinnering aan een koninklijk bezoek. De bedrijfsreportages tonen mannelijke en vrouwelijke werknemers op de werkvloer, maar dan vooral afzonderlijk weergegeven en bovenal als zeer gedisciplineerde groepen arbeiders. Hiermee beoogden de fabrikanten de publieke opinie te overtuigen van het zedelijk peil van hun onderneming. Overigens dienden de foto's niet alleen een sekshiërarchie over te brengen, maar vooral ook een klassenhiërarchie. Toch werkten deze bedrijfsreportages niet altijd enkel als een 'verhuller', volgens Altena. Het fotoboek waarmee Philips in 1916 haar vijfentwintigjarig bestaan luister bijzette, onder andere als geschenk voor het personeel, zou de grote aantallen vrouwelijke arbeiders bij Philips zichtbaar maken. Toch levert ze daar niet echt de juiste foto's voor aan. We zien vrouwen hier niet aan het werk in de Philipsfabriek, zoals het geval is bij mannelijke arbeiders, de vrouwelijke arbeiders zitten in de keuken, in het schaftlokaal, of verlaten als groep het fabrieksterrein. Ook blijft de vraag hangen in hoeverre het aandeel van vrouwelijke arbeiders in de visuele weergave inderdaad overeenkomt met hun aandeel in het personeelsbestand. Altena maakt daarbij, zondere verdere argumentatie, gebruik van een conservatieve schatting en laat de veel hogere schatting van Van Nederveen Meerkerk en Peet volledig buiten beschouwing.

Meisjes en vrouwen aan het werk zijn wel weer uitgebreid te zien in de bedrijfsfilms die Altena bespreekt, van onder andere de kaarsenfabriek in Gouda en de margarinefabriek Van den Bergh te Rotterdam. Maar dan zitten we ook tegen het einde van de periode die Altena behandelt. De arbeidsters worden hier getoond als integraal onderdeel van een moderne industrie waar arbeid door de lopende band gedisciplineerd en gereguleerd wordt. De paternalistische zorg over het fabrieksmeisje was inmiddels verschoven van de zedelijkheid naar het punt van het individuele welzijn en de gezondheid. Dergelijke films maakten de weg vrij voor de acceptatie van het fabrieksmeisjes, zodat uiteindelijk, na 1923, de fabrieksarbeidster van Van den Bergh als het Blue Band-meisje kon uitgroeien tot het boegbeeld en promotieobject van de margarinefabriek. Altena concludeert dan ook dat de fabrikanten zijn geslaagd in hun doelstelling van het bewerkstelligen van een geleidelijke acceptatie van fabrieksarbeid van vrouwen. Terwijl de teksten die geproduceerd werden door de fabrikanten stevast de theorie van zedelijkheid, toezicht en seksescheiding op de werkvloer verkondigden, bood het beeldmateriaal de mogelijkheid een compromis met de praktijk te construeren. Een praktijk waarin industriële vrouwenarbeid een integraal onderdeel vormde van het productieproces. Dergelijke meer complexe resultaten leveren de lezer boeiende inzichten op in de werking van beeldmateriaal.

Naast de fabrikanten vormde de Arbeidsinspectie een belangrijke producent van beeldmateriaal van fabrieksarbeidsters. Voor de inspecteurs, vanaf 1899 waren er ook inspectrices, vormde het toezicht op de arbeidsters zelfs de hoofdtaak. De aandacht ging daarbij echter niet alleen uit naar fabrieksarbeid, de dienst voerde ook grote onderzoeksprojecten uit in de huisindustrie. In dit deel van het boek komt ongetwijfeld uniek materiaal aan de orde. Dramatische beelden krijgen we voorgeschoteld, onder andere uit het archief van de arts Louis Heijermans, van een arbeidster met een mismaakt gezicht als gevolg van fosfornecrose, een dodelijke

ziekte, waarschijnlijk opgedaan in de luciferindustrie. Of de mismaakte handen van een dienstmeisje. Deze beelden hadden inderdaad een politiek doel, het aan de kaak stellen van ernstige misstanden en het formuleren van een sociale aanklacht, en het is niet onwaarschijnlijk dat hier enige invloed van uitging. Altena stelt zich ook nog de interessante vraag in hoeverre de inspectrices van de Arbeidsinspectie met andere resultaten en ander beeldmateriaal kwamen in vergelijking met hun mannelijke collega's. Ze laat onder meer zien dat de inspectrices veel meer geneigd waren de vrouwelijke arbeidsters weer te geven als individuen en *beroepsbeoefenaren*, en niet als groepen vrouwen met bepaalde *bezigheden*. Hun mannelijke collega's reserveerden beroepsaanduidingen alleen voor mannelijke arbeiders. De inspectrices waren daarnaast erop gericht de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen te plaatsen in de context van de onbetaalde arbeid die thuis nog geleverd moest worden. Op deze wijze speelden de foto's van de Arbeidsinspectie, en vooral die van de vrouwelijke inspecteurs, een grote rol bij het openbaar maken van de levens van gewone meisjes en vrouwen uit de arbeidersklasse.

Ook de vrouwenbeweging in deze periode maakte een opvallend gebruik van de opkomende moderne massamedia als fotografie en film. Deze keurige burgerdames wilden vooral op een beschaafde manier een aantal vrijheden bewerkstelligen voor vrouwen, zoals bijvoorbeeld het recht op arbeid voor ongehuwde vrouwen uit de middenklassen. Omdat ze zelf als maatschappelijke belangengroep nog nauwelijks geaccepteerd was, lag de associatie met de problematisch geachte fabrieksarbeidsters erg gevoelig. Maar de eigen burgerlijke fatsoensnormen zullen hen eveneens in de weg hebben gezeten. Kortom, ook hier moesten de opdrachtgevers een eigen beeldtaal uitvinden ten aanzien van deze nieuwe representatie van vrouwenarbeid. Niet alleen moest men de associatie met zedeloosheid vermijden, ook vermannelijking was een veel gevreesde kwalificatie. Vrouwenarbeid werd daarnaast al snel gelijk gesteld aan ellendige arbeidsomstandigheden, armoede en lage lonen. Juist daarom was de zeer succesvolle Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, gehouden in 1898, van groot belang voor de acceptatie van beeldmateriaal van werkende vrouwen. De politiek-sociale realiteiten brachten echter met zich mee dat de arbeidsomstandigheden van bijvoorbeeld fabrieksarbeidsters niet zo ernstig werden voorgesteld als ze waren. De organisatrices van de tentoonstelling waren zich ervan bewust dat ze daarmee mogelijk het risico liepen de industrie als arbeidsterrein van vrouwen te verspelen. Het aardige van Altena's studie is dat ze kan laten zien dat ook hier niet alleen de beeldtaal en de vormgeving, maar ook de toepassing en verspreiding van het beeldmateriaal strak werden geregisseerd. De activiteiten van de drie groepen producenten van beeldmateriaal hebben duidelijk bijgedragen aan een nieuwe representatie van vrouwenarbeid. Het is de verdienste van Altena dat zij op haar beurt bijdraagt aan deze nieuwe historische representatie van de fabrieksarbeidster. Zij vertoont daarbij een groot, en wellicht wat naïef, geloof in de werking van het onderzochte beeldmateriaal. Zo veronderstelt zij dat de fabrikanten succesvol waren in hun positieve beeldvorming van fabrieksarbeidsters op grond van een toename in de aantallen fabrieksarbeidsters. Die aantallen zijn echter na 1850 eerder gedaald dan gestegen, en bleven zich ook in Altena's onderzoekperiode bewegen tussen de 15 en 18 procent. Dit is echter een klein minpuntje in een verder zeer geslaagde en vernieuwende bijdrage aan de historische wetenschap.

Angélique Janssens

Angélique Janssens (1955) is als UD economische en sociale geschiedenis verbonden aan de Letteren Faculteit en als UD gendergeschiedenis aan het Institute for Gender Studies van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Wereldbibliotheek; Amsterdam 2004) 287 pp., ISBN 90 284 2027 4.

Wat is de definitie van een volksvertegenwoordiger? Is het iemand die in het algemeen belang goede afwegingen kan maken, of is het een vertolker van de wensen van het volk, dat wil zeggen zijn achterban? Deze vraag neemt een belangrijke plaats in bij het promotieonderzoek dat Jasper Loots heeft gedaan naar de overgang van het absolute meerderheidsstelsel (in de volksmond: districtenstelsel) naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging.

De Pacificatie van 1917, die het einde van de schoolstrijd en de invoering van het algemeen kiesrecht markeerde, is een opvallend punt in de Nederlandse geschiedenis. De 'ruil' tussen de confessionelen aan de rechterzijde en de sociaal-democraten aan de linkerkant van het politieke spectrum is later bestempeld als het begin van de consensuspolitiek. Behalve de toezegging aan de confessionelen dat het bijzonder onderwijs voortaan op eenzelfde manier gefinancierd zou worden als het openbaar onderwijs en de belofte aan de socialisten dat voortaan alle mannen van boven de 25 jaar mochten deelnemen aan de verkiezingen, werd nóg een belangrijke verandering in de Grondwet aangekondigd: de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Hoewel de invoering van dit nieuwe kiesstelsel bijna geheel in de schaduw stond van bovengenoemde ruil, laat Loots in zijn proefschrift zien dat aan de overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar een evenredig stelsel een hevige strijd vooraf ging.

Loots onderzoekt waarom in 1917 de Grond- en Kieswet werden aangepast om invoering van evenredige vertegenwoordiging mogelijk te maken. De veranderende representatieopvatting loopt als een rode draad door het boek. In 1848-1850 werd onder leiding van de liberaal Thorbecke de macht van de koning beknot en werden directe, districtgewijze verkiezingen doorgevoerd. Het kiesrecht was echter beperkt tot de rijkere van het land. Dat hierdoor een groot deel van de natie niet vertegenwoordigd was in het parlement stoorde niemand. Men zag het parlement als het symbool van nationale eenheid, als de hoedster van het algemeen belang. Het was niet bedoeld om de wensen van het volk uit te drukken, maar om de natie als geheel te dienen. Wie konden dat beter dan de mannen die financieel onafhankelijk waren en dus zonder last of ruggespraak in staat waren de regering te controleren? Het zou niet in een parlementariër anno 1860 opkomen om, zoals Tweede-Kamerlid Wouter Bos nu doet, buurthuizen en cafés af te struinen om naar de 'stem van het volk' te luisteren. Het parlement in de 19e eeuw moest 'de betere ik van de natie' verbeelden, het was niet van het volk maar voor het volk. Deze aristocratische representatieopvatting kwam onder druk te staan toen aan het eind van de 19e eeuw groeperingen buiten het parlement toegang eisten tot de natie, en dus tot het parlement. Bij de antirevolutionairen, socialisten en ook een aantal

katholieken bestond een heel ander beeld van wat een parlement moest zijn. Zij vonden het van groot belang dat het parlement de ideologische verdeeldheid die binnen het volk bestond naar evenredigheid weerspiegelde. Het meerderheidsstelsel zou daarom plaats moeten maken voor een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Aanvankelijk dachten de liberalen dat het zo'n vaart niet zou lopen, maar toen bleek dat de calvinistische voorman Kuyper en socialistenaanvoerder Troelstra meer waren dan zonderlingen of oproerkraaiers en hun aanhang gestaag groeide, werden zij gedwongen hun standpunt te herzien. Door het succes van de socialisten en antirevolutionairen werd het algemeen kiesrecht als onvermijdelijk beschouwd en dat zou zeer nadelig zijn voor de liberalen. Loots drukt het eufemistisch uit: 'Een goed stel hersens en tien vingers waren genoeg om uit te rekenen dat de invoering van het algemeen mannenkiesrecht bij behoud van het bestaande absolute meerderheidsstelsel de 'heren' geen goed zou doen.' Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou hen nog enige kans bieden hun stem te laten horen. De weldenkende minderheid van de natie, zo beschouwden zij zichzelf, zou tegenwicht moeten bieden aan de 'almacht der middelmatigheden'. Daarmee behielden deze liberalen hun bevoogdende representatieopvatting. Er waren ook liberalen die vanuit een ander perspectief de evenredige vertegenwoordiging een warm hart toedroegen. Zij waren ontevreden over de manier waarop de volksvertegenwoordiging devalueerde. 'De districten,' zo schrijft Loots, 'ooit zo geschikt bevonden om de meest bekwame kamerleden te selecteren, waren vrijplaatsen geworden voor opportunistische oratorische geweldenaars.' De overdreven aandacht voor de persoon was deze liberalen een gruwel. Zij verkozen daarom een op beginselen gevoerde verkiezingsstrijd boven een emotionele, persoonlijke competitie. Daarbij kwam nog de kritiek op de technische aspecten van het districtenstelsel. Omdat de bevolking zich niet in ieder district gelijk ontwikkelde, maar de grenzen wel vast lagen, was niet iedere stem evenveel waard. Ook op de noodzaak van het sluiten van stembusakkoorden was kritiek.

Behalve de (pennen)strijd tussen voor- en tegenstanders van evenredige vertegenwoordiging, laat Loots ook zien hoe het standpunt binnen diverse partijen ten aanzien van het kiesstelsel dikwijls wisselde. Niet alleen verheven idealen, ook eigenbelang speelde een rol bij de afweging voor of tegen evenredig vertegenwoordiging te zijn. Zo veranderde ARP-leider Kuyper van fervent voorstander in een tegenstander van evenredigheid toen bleek dat de samenwerking met de katholieken onder het meerderheidsstelsel zijn partij geen windeieren legde. 'Waarom op de evenredigheidstrommel tamboereren als het parlement en het regeerkasteel ook vanuit de districten konden worden veroverd?', verwoordt Loots zijn gedachte. Politiek blijft immers politiek, dat daarbij principes soms wijken voor eigenbelang of lijfsbehoud mag geen verrassing heten.

Toen in 1917 niet alleen de schoolstrijd werd beslecht, maar ook het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging werden ingevoerd, was behalve de representatieopvatting ook de definitie van politiek veranderd. Regionale, autonome afgevaardigden hadden plaats gemaakt voor strak georganiseerde nationale massapartijen. De professionalisering van de politiek nam echter de onvrede over de relatie tussen kiezers en gekozenen en over het kiesstelsel niet weg, zo laat Loots in zijn slotbeschouwing zien.

Het boek is zorgvuldig opgebouwd, heeft een heldere lijn en is hoewel soms wat abstract, met een vlotte pen geschreven. Dat, samen met de licht ironische

toon, maakt dat het boek niet voorbehouden hoeft te blijven aan kiesrecht-specialisten. Het is daarom te hopen dat iedereen met belangstelling voor dit onderwerp én zij die zich in de komende tijd mengen in het debat over de hervorming van het kiesstelsel dit boek zullen lezen.

Anne Bos

Anne Bos (1977) studeerde geschiedenis aan de KU Nijmegen (1995-2001) met als specialisatie Nieuwste Geschiedenis. Sinds 2001 is zij als junioronderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

Peter van der Heiden, *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948-1952)* (Walburg Pers; Zutphen 2004) 192 pp., ISBN 90-5730-272-1.

In de politieke praktijk van de laatste jaren komt het nog maar weinig voor dat bewindslieden beleid verdedigen dat zij zelf grondig hebben voorbereid en vanuit hun eigen standpunten hebben vormgegeven. Door tijdens de kabinetsformatie een gedetailleerd regeerakkoord in elkaar te draaien, zijn het de fractieleiders die de richting van het beleid in de komende regeerperiode bepalen. Zitten de onderhandelingen over het regeerakkoord erop, dan is het voor die fractieleiders vervolgens zaak een groep ministers te vinden die het uitgestippelde beleid door het parlement kunnen loodsen.

Omdat de eigen inbreng van een bewindspersoon soms lijkt gereduceerd tot het oplaten van 'proefballonnetjes', is het interessant een boek te lezen waarin een minister centraal staat – in dit geval F.J.Th. Rutten, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet-Drees-Van Schaik – die wel in staat was om vanuit een bepaalde visie zijn stempel te drukken op de inhoud van het beleid dat hij wilde voeren. De tragiek van minister Rutten was echter dat hij tijdens zijn ambtsperiode zijn belangrijkste onderwijsplannen niet in het parlement mocht, of kon verdedigen. Hoewel het juist de volksvertegenwoordiging was geweest die Rutten in 1949 om 'een wetenschappelijk verantwoord plan van onderwijsvoorzieningen' had gevraagd, maakte het Nederlands parlement begin jaren vijftig weinig haast met de behandeling van het *Onderwijsplan-Rutten*.

De onderwijsnota van Rutten verdween echter niet in de prullenbak. Ruttens opvolger J.M.L.Th. Cals maakte er zelfs dankbaar gebruik van, zo blijkt uit *In de schaduw van de Mammoet*. Cals zette tijdens zijn ministerschap (1952-1963) Ruttens ideeën, al dan niet in gewijzigde vorm, in beleid om. Het *Onderwijsplan-Rutten* vormde, aldus Van der Heiden, de basis voor Cals' Wet op het voortgezet onderwijs uit 1963. Deze wet, ook wel bekend als de Mammoetwet, is volgens Van der Heiden het brandpunt van vele onderwijshistorische studies. Cals strijkt met de eer, in de geschiedenisboeken lijkt voor Rutten geen plaats.

En dat is onterecht, vindt Van der Heiden, want wie beter kijkt moet concluderen dat niet Cals maar Rutten de grote onderwijshervormer van de tweede

helft van de twintigste eeuw is. Van der Heiden start zijn proefschrift met een biografisch hoofdstuk waarin hij het verloop schetst van Ruttens carrière van 'excellente professor' naar 'professorale excellentie'. Hierop volgt een uiteenzetting over de plaats die het onderwijs innam binnen het naoorlogse regeringsbeleid. Vervolgens behandelt Van der Heiden in vijf hoofdstukken de in 1948 in Nederland bestaande onderwijssoorten, van kleuterschool tot het hoger onderwijs. Daarnaast besteedt hij in een hoofdstuk expliciet aandacht aan het *Onderwijsplan-Rutten*. Voordat hij aan de slotbeschouwing toekomt, wijdt Van der Heiden nog enkele woorden aan het einde van Ruttens ministerschap.

Met de informatie in de vijf hoofdstukken over de afzonderlijke onderwijssoorten en het hoofdstuk over het *Onderwijsplan-Rutten* onderbouwt Van der Heiden zijn stelling dat Rutten onterecht als een soort voetnoot bij Cals de geschiedenis in gaat. Hij laat zien dat Rutten, in tegenstelling tot zijn voorgangers, een minister met visie was. Eerdere onderwijsministers hielden zich slechts bezig met het onderwijsstelsel. Rutten bemoeide zich echter als eerste – met zijn achtergrond als pedagoog en psycholoog – tevens met de inhoud van het onderwijs. Daarmee markeert Ruttens ambtsperiode volgens Van der Heiden het omslagpunt van een distributieve onderwijspolitiek naar een constructieve onderwijspolitiek. Overigens lijkt Van der Heiden zichzelf hier tegen te spreken. In de inleiding legt hij uit dat het beginpunt van het constructieve beleid over het algemeen in 1951 wordt gelegd, met de indiening van het *Onderwijsplan-Rutten*. In de conclusie stelt hij daarentegen dat dit constructieve beleid veelal op de Mammoetwet van Cals wordt gedateerd.

Deze tegenspraak doet echter geen afbreuk aan de helderheid van Van der Heiden's betoog. Zijn proefschrift blinkt zelfs uit in overzichtelijkheid. Alle hoofdstukken worden gekenmerkt door een heldere structuur. Dit geldt vooral voor de hoofdstukken waarin de verschillende in Nederland bestaande onderwijssoorten aan bod komen. Per onderwijssoort schetst Van der Heiden telkens in afzonderlijke paragrafen de staat van het onderwijs zoals Rutten het bij zijn aantreden in 1948 aantrof en de betekenis van Ruttens plannen hiervoor. Bovendien laat Van der Heiden zien hoe de voornemens van Rutten de basis vormden voor wetgeving die Cals uiteindelijk door het parlement loodste. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een kernachtig verwoorde conclusie. Hoewel het onderwerp op het eerste gezicht als ontoegankelijk mag overkomen, weet Van der Heiden door zijn frisse schrijfstijl ('Rutten stapte dus in een al drie jaar rijdende trein. (...) In hoeverre was Rutten in staat een eigen spoorboekje te ontwerpen ...?' of 'Wie met de huidige basisschool bekend is en met een tijdmachine terug zou kunnen gaan naar 1948, zou zijn ogen niet geloven.') de aspecten van het Nederlands onderwijsstelsel en de (voorgenomen) hervormingen toegankelijk te presenteren.

Al in de eerste zin van de inleiding laat Van der Heiden er geen twijfel over bestaan waarover zijn boek gaat: het onderwijsbeleid van Rutten. Hierdoor verdwijnt de persoon Rutten enigszins uit beeld. Behalve in een biografisch hoofdstuk komen we in de rest van het boek weinig te weten over zijn persoonlijkheid en zijn stijl van politiek bedrijven. Hierdoor vindt *In de schaduw van de Mammoet* geen aansluiting bij de politiek-culturele benadering die recent binnen de politieke geschiedenis in zwang is geraakt. Maar eigenlijk gaat Van der Heiden's proefschrift over méér dan het onderwijsbeleid van één minister en diens beleidsvoornemens. Van der Heiden laat zien hoe Ruttens *Onderwijsplan* de basis vormde voor Cals' Mammoetwetgeving. Daarnaast kan dit boek worden gezien als een korte

geschiedenis van het onderwijs in Nederland in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Dit komt vooral omdat Van der Heiden de hoofdstukken, waarin hij de afzonderlijke onderwijssoorten behandelt, telkens begint met een beknopte historische inleiding. Dat hij zijn verhaal bovendien in bijna 160 pagina's weet neer te zetten, is zeer bewonderenswaardig.

De grootste verdienste van Van der Heiden's boek is echter de ontmythologisering van Cals als grote onderwijshervormer. Tijdens de voorbereiding van de Tweede Onderwijsnota maakte Cals, samen met zijn staatssecretaris De Waal, dankbaar gebruik van het pionierswerk van Rutten. En daar is gelukkig ook in de recent verschenen biografie van Cals oog voor. Maar dat is weer een ander verhaal.*

Remco Visschers

Remco Visschers (1980) studeerde geschiedenis aan de KUN (1999-2003). Hij was tot voorkort junioronderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, waar hij werkte aan een kortlopend onderzoek naar de positie van de Nederlandse minister-president tijdens crisissituaties.

Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam: Balans 2004) 568 pp., ISBN 90-5018-641-6, € 27,50.

Wijlen Martin van Amerongen stelde in het Boekenweekessay van 1993, *Mijn leven zijn leven*, al dat de biografie een interessant maar riskant literair genre is 'dat je in feite alleen kunt toevertrouwen aan lieden die zowel historicus als literator als psycholoog als socioloog als alleseter en allesweter zijn.' Het is volgens de toenmalige hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer* onmogelijk om een goede biografie te schrijven zonder er echter ook iets van persoonlijke hartstocht in te laten doorklinken. Een biograaf moet hierin natuurlijk niet doorschieten en vermijden dat de biografie in een hagiografie verandert. Maar met *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* is er nu eindelijk een uitgebreide, goed leesbare en goed gestructureerde biografie over het leven en werk van KVP-politicus Jo Cals. Politicoloog en redacteur van *Dagblad de Limburger/Limburgs Dagblad* Paul van der Steen (1969) promoveerde in november 2004 in Nijmegen cum laude op deze levensbeschrijving van de politicus die overigens rechten studeerde in Nijmegen. Maar hij schrijft niet alleen over diens leven; Van der Steen geeft ook een tijdsbeeld van het twintigste-eeuwse Nederland. Op trefzekere wijze schetst hij het Roermond aan het begin van de vorige eeuw waar het katholicisme hoogtijdagen kende, de chaos die ontstond na de bevrijding, de intrede van de eerste vrouwen in het kabinet en het politieke klimaat in KVP-kringen in de jaren vijftig tot en met zeventig.

De omvang van de chronologisch opgebouwde biografie schrikt misschien in eerste instantie af, maar Jo Cals was dan ook meer dan twintig jaar politiek actief. Eerst als lid van de gemeenteraad van Nijmegen en daarna achtereenvolgens als lid van de Tweede Kamer, staatssecretaris en minister van Onderwijs, Kunsten en

Wetenschappen. Uiteindelijk zou de geboren Roermondenaar zelfs, al was het maar voor een kleine anderhalf jaar, het hoogste parlementaire ambt, dat van premier, bekleden. In de periode van midden jaren veertig tot eind jaren zestig was het geen uitgesproken verdienste om een lang politiek arbeidzaam leven te hebben. Maar Cals' uitgesproken persoonlijkheid, die niet altijd bij iedereen in goede aarde viel, en zijn politieke bliksemcarrière, die uiteindelijk uitmondde in een dramatische afgang, maken van Jo Cals een persoon die simpelweg een biografie verdient.

Van der Steen geeft in zijn verantwoording aan, dat het persoonlijke archief van Cals, aanwezig op het KDC, slechts viereneenhalve meter meet. Dit materiaal bleek echter zeer zakelijk van aard en spreidde vrijwel geen persoonlijke informatie over Cals tentoon. Van der Steen: 'Zo bloemrijk en breedvoerig als Cals achter het spreekgestoelte was, zo kort en bondig was hij meestal op schrift.' Dit heeft zeker het onderzoek naar het leven en werk van de politicus bemoeilijkt. Het is dan ook te prijzen dat Van der Steen veel spoorwerk heeft verricht in persoonsarchieven van collega-politici van Cals, archieven van Algemene Zaken en Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, landelijke dag- en weekbladen en vele pagina's *Handelingen* van de Eerste en Tweede Kamer.

Het levensverhaal van de KVP-politicus boeit van begin tot einde. Enerzijds is dit de verdienste van Van der Steen, die de biografie helder en meeslepend heeft geschreven. Anderzijds is natuurlijk ook het leven van de politicus hier credit aan. In de biografie komt een beeld naar voren van een kwajongen die, dankzij tomeloze ijver en ambitie en met de nodige humor, uiteindelijk één van de scherpste debaters van het naoorlogse parlement zou worden. De kleine politicus Cals, hij was slechts 1.60 meter, probeerde zijn geringe lengte te compenseren door zijn rappe tong. Debatteren kon hij als de beste. Hij was een harde werker en had een enorme hekel aan minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns die tijdens debatten nogal eens marineschepen tekende of de krant las. Maar achter de harde werker ging een broze man schuil. Het gebeurde niet zelden dat Cals rust moest houden. Enkele malen werd hij ook opgenomen in het ziekenhuis. Cals had ook iets tragisch en wereldvreemds. Zijn gezin was vaak het slachtoffer van zijn perfectie. Graag liet hij zich voor de buitenwereld portretteren als de ideale huisvader, getuige een foto uit de biografie, waarop Cals musiceert met zijn kinderen en vrouw. Dat Jo Cals zijn werk vaak voor zijn gezin liet gaan blijkt wel uit de vakantieanekdote waarbij Cals met zijn vrouw Truus, dochter van de vooraanstaande hoogleraar rechten Egidius van der Heijden uit Nijmegen en hun vijf kinderen gaat kamperen. Cals besloot echter in een hotel zijn toevlucht te zoeken om zo nog een aantal belangrijke stukken te kunnen bestuderen.

Natuurlijk wordt de KVP'er vooral geassocieerd met een tweetal belangrijke perioden. Zo is er de Mammoetwet, die onder zijn bewind als minister van Onderwijs in 1963 tot stand kwam. Vreemd is echter dat in deze biografie slechts tien pagina's aan deze wet worden besteed. De Mammoetwet wordt algemeen als het meesterwerk van Cals beschouwd. Ten tijde van zijn premierschap (1965-1966) kreeg Cals te maken met de tumultueuze totstandkoming van de huwelijken van de prinsessen Beatrix en Margriet. Het televisieprogramma NOVA besteedde in november vorig jaar zelfs een heel item aan het NSB-lidmaatschap van de vader van Pieter van Vollenhoven, hetgeen de biograaf in welgeteld één alinea noemt. Het is opvallend dat NOVA dit deed en dat Van der Steen meewerkte. Zeker gezien het

feit dat het lidmaatschap dateerde uit de periode begin jaren dertig; een tijd waarin menig burgerman aansluiting vond bij de anti-establishment opstelling van de NSB.

Aan het premierschap kwam een einde met de Nacht van Schmelzer. In deze beruchte nacht werd een door KVP-fractie-leider Schmelzer ingediende motie aanvaard waarin van het kabinet een betere dekking van de begroting van 1967 en maatregelen tegen inflatie en werkloosheid werden gevraagd. Schmelzer had deze motie ingediend zonder overleg met de KVP-ministers. Lange tijd werd Schmelzer dan ook gezien als de kwade genius achter de val van het kabinet-Cals. Vanaf de jaren negentig kwam er een nieuw beeld naar voren van de rationeel handelende Schmelzer tegenover de emotionele Cals. Van der Steen stelt in zijn biografie echter duidelijk aan dat Cals de val van zijn eigen kabinet zeker ook in eigen handen heeft gehad. Al enige tijd was er sprake van vervreemding tussen Cals en de KVP-fractie. De geboren debater ging in de ogen van zijn fractie nogal eens te ver. Hij stelde zich als premier autoritair op en voor compromissen leek er geen plaats te zijn. Cals verloor in de jaren die volgden langzaam maar zeker het geloof in de KVP. Hij flirtte zelfs openlijk met de PPR. Hij stond op het punt om zijn KVP-lidmaatschap op te zeggen, maar de bedankbrief, die Van der Steen vond in het archief Cals, is nooit verstuurd. Door het gebruik van dit soort details en anekdotes komt de historische figuur Cals echt tot leven.

Van der Steen probeert in deze biografie een totaalbeeld van de mens en politicus Jo Cals te schetsen. De biograaf had diverse gesprekken met de kinderen van Jo Cals. Jammer genoeg is in de biografie nergens te lezen hoe deze kinderen hun vader nu daadwerkelijk zagen. Van der Steen laat wel zien dat de politicus bepaalde zaken anders voordeed dan ze in werkelijkheid waren. Zo beweerde Cals dat hij Spaanse voorouders had. Dit blijkt echter niet te verifiëren. Ook zou Cals in het begin van zijn politieke loopbaan zijn gevraagd door minister Th. Rutten om staatssecretaris van OKW te worden. De Limburger zou dit aanbod echter hebben afgeslagen omdat hij eerst meer ervaring in de Tweede Kamer wilde opdoen. Helaas is er in de biografie geen duidelijke verwijzing naar de herkomst van deze informatie te vinden.

Van de biograaf mag verwacht worden dat hij op sommige plaatsen een analyse zal geven omdat hij bij uitstek degene is die de bronnen goed kent. Nog een punt van kritiek is dat Van der Steen veel gebruik maakt van verzamelenoten, waardoor het niet altijd even duidelijk is waar de biograaf bepaalde informatie vandaan heeft. Ondanks deze bezwaren en hoewel Van der Steen in zijn verantwoording niet pretendeert de allesweter en alleskunner te zijn die Van Amerongen voor ogen had, slaagt hij er toch wonderwel in om een geslaagde biografie te schrijven over het leven en werk van een rasechte debater. •

Charlotte Brand

Charlotte Brand (1982) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Zij studeert af in de richting politieke geschiedenis van de nieuwste tijd.

Auteursgegevens

Vanessa Jolink studeerde Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen met als specialisatie vroeg middeleeuwse (Scandinavische) geschiedenis. In het kader daarvan studeerde zij een half jaar aan de Universiteit van Lund in Zweden en volgde zij Oudnoords aan de UvA. Momenteel is zij werkzaam bij de afdeling archeologie van de gemeente Eindhoven.

Erik Goosmann (1982) begon in 2001 met de studie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en doet momenteel de Research master Medieval Studies aan de Universiteit Utrecht.

Onno Boonstra (1951) is docent alfa-informatiekunde van de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit en coördinator van de facultaire dienst *ICT in het Onderwijs*. Op dit moment is hij tevens verbonden aan het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatievoorziening (NIWI) te Amsterdam, als leider van het project *Historisch-Geografisch Informatiesysteem van Nederland*.

Thomas Mertens (1955) is hoogleraar rechtsfilosofie aan de RU Nijmegen.

Maarten van den Bos (1984) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit en is redactielid van de ET•VT.

Michel Ketelaars (1981) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit en is redactielid van de ET•VT.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

- ET•VT ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, als *rtf*-bestand.
- Een artikel omvat ongeveer 6000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
- Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortjaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
- Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET•VT
<<http://www.ru.nl/etvt/>>.
- Illustraties en afbeeldingen worden zeer op prijs gesteld, mits aangeleverd in TIFF-, JPEG- of GIF-formaat.
- Wees spaarzaam met het gebruik van tabellen en grafieken.
- Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978°) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *ET•VT* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.